

**ШАРҚШУНОС КУТУБХОНАСИ**

**РУСТАМ ШАРИПОВ  
НИЛУФАР ХОДЖАЕВА**

**МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК  
ҒОЯЛАРИ ШАРҚ  
МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИ  
ТАЛҚИНИДА**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА  
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ  
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК  
УНИВЕРСИТЕТИ**

**РУСТАМ ШАРИПОВ  
НИЛУФАР ХОДЖАЕВА**

**МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК  
ҒОЯЛАРИ ШАРҚ  
МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИ  
ТАЛҚИНИДА**

**Монография**

**Тошкент – 2022**

**Рустам Шарипов, Нилуфар Ходжаева.** Миллий озодлик ғоялари шарқ маърифатпарварлари талқинида – Т., ТДШУ, 2022. – 116 бет.

Қўлингиздаги монография жаҳон адабиёти ривожига муносиб ҳисса қўшган айрим шарқ ва ғарб мутафаккирлари, шунингдек уларнинг ғоявий издошлари бўлган Туркистон жаидчилиқ ҳаракати намояндалари ижодининг бадиий-ғоявий кўлами, ижодкор шахсияти, уларнинг фуқаровий позицияси ҳамда бадиий-эстетик қарашлари ўртасида мавжуд бўлган уйғун жиҳатларни тадқиқ этишга бағишланган.

**Масъул муҳаррир:**

филология фанлари доктори, профессор, Академик  
**Наим Каримов**

**Тақризчилар:**

филология фанлари бўйича фалсафа доктори  
**Хайрулла Ҳамидов**

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси  
Тил, адабиёт ва фольклор институтининг катта илмий  
ходими, филология фанлари номзоди  
**Эргаш Очилов**

Тошкент давлат шарқшунослик университети  
Кенгашининг 2021 йил 21 ноябрдаги 4-сон мажлиси  
қарори билан нашрга тавсия этилган

© Р.Шарипов, Н.Ходжаева

© Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2022.

## МОЗИЙГА БИР НАЗАР

Ҳаётнинг қирралари кўп. Ўт ва сув, оқ ва қора, паст ва баланд бирлашиб, борлиқнинг ягона таркибини яратади. Мавжудот доим ҳаракатда бўлгани сабабли у қирраларнинг жилоси ҳамиша ўзгаришда бўлади. Адабиёт ана шу манбадан мазмун ва шакл олгани учун шоир ёки ёзувчи яратган ҳар бир ҳаққоний асар борлиқнинг бирор сифатини ўзида мужассам этади.

Чинакам ижодкор инсон сифатида аввало фидойи бўлади. Унинг ҳаётда қўйган қадами ҳам, қўлидаги қалами ҳам шу мақсадга хизмат қилади. Шоир ва ёзувчиларнинг кўпчилиги бу жабҳага жуда ёшлигидан ўзини ургани сабабли нутқ ва сатрларида оилага фидойиликдан ҳам илгарироқ Ватанга, халққа фидойилик туйғулари ўзини намоён этади. Энг муҳими – ҳаётда кейинча қандай воқеалар рўй беришига қарамасдан, ижодкор ўз истеъдодига хиёнат қилмаса, ана шу яшаш услуби шоир ёки ёзувчи характерининг ўзаги бўлиб қолаверади.

XIX аср охири - XX аср бошларида майдонга келиб, халқимиз тарихида ўзининг ўчмас изини қолдирган жади́дчилик ҳаракатининг кўзга кўринган намояндалари, халқимизнинг севимли шоир, адиб ва олимлари ҳаёт ва ижод йўли фикримизни давом эттиришга манба бўлади.

Тарихни билмай ёки ўрганмай туриб келажак тўғрисида ўйлаш ва олға дадил қадам ташлаш мумкин эмас. Ўз ўтмишини билган халқ ҳаётда учраши мумкин бўлган хатоларнинг олдини олади, бошқалар учун Истиқлол учун курашда намуна бўла олади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ушбу тарихий ҳодиса ҳақида шундай деган эдилар: "Жади́д боболаримиз бутун умрларини миллий уйғониш ғоясига бағишлаб, ўлкани жаҳолат ва қолоқликдан олиб чиқиш, миллатимизни ғафлат ботқоғидан қутқариш учун бор куч ва

имкониятларини сафарбар этдилар. Шу йўлда улар ўзларининг азиз жонларини ҳам қурбон қилдилар. Улар “Илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас” деган ҳадиси шарифни ҳаётий эътиқод деб билдилар. Миллий истиқлол, тараққиёт ва фаровонликка, аввало, маърифат орқали, дунёвий ва диний билим, замонавий илм-ҳунарларни чуқур эгаллаш орқали эришиш мумкин, деб ҳисобладилар. Бу даврда Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашид-хонов, Убайдулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Ибрат домла, Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ашурали Зоҳирий, Ҳожи Муин ва бошқа яна юзлаб улуғ инсонлар миллий уйғониш ва миллатпарварлик ҳаракатининг олдинги сафларида турдилар. Улар янги усул мактаблари билан бир қаторда, одамларнинг дунёқараши ва турмуш тарзини ўзгартиришга қаратилган газета-журналлар, нашриёт ва кутубхоналар, театрлар ташкил этдилар. Минг афсуски, жадид боболаримиз ўз олдига қўйган эзгу мақсадларни амалга оширишга мавжуд вазият, ижтимоий тузум йўл бермади. Маърифат фидойилари ўша даврнинг турли жоҳил кимсаларининг тухмат-маломатларига дучор бўлдилар. Аввал чор ҳукумати, кейинчалик совет ҳукумати уларни аёвсиз қувғин ва қатағон қилди. Шу тариқа миллий уйғониш ва тараққиёт ҳаракати эл-юртимиз учун армон бўлиб қолди”.<sup>1</sup>

Дарҳақиқат, жадид маърифатпарварларининг қизиқиш ва фаолияти доираси ғоят кенг бўлиб, уларнинг асосий мақсади халқни маърифат йўли орқали мустақилликка олиб чиқиш эди. Чунки, маърифатсиз, ўз тарихи ва инсоний ҳақ-ҳуқуқлари ҳақида ҳеч нарса билмай, мустамлакачилик шароитида яшаш — халқнинг иродасини букиб ташлаган эди. Шунинг учун ҳам улар янги усулдаги мактаблар очиб, тез суръатларда халқ

---

<sup>1</sup> Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган 2020 йил 30 сентябрдаги тантанали маросимдаги нутқи.

оммасининг саводини чиқариш чораларини кўрдилар; илк бор матбуотга асос солиб, газета ва журналлар чоп этишди; янги давр ғояларини тарғиб этувчи, халқнинг ёпиқ кўзини очувчи асарлар яратдилар. Натижада, жадин адабиёти майдонга келди ва театр труппалари пайдо бўлди. "Падаркуш", "Тўй", "Эски мактаб, янги мактаб", "Жувонбоз", "Кўкнори" сингари асарларнинг сахнага қўйилиши билан миллий театр санъати ўз тарихини бошлади. Жадинлар ўзларининг тараққийпарвар ғояларини мактаб-маърифат, адабиёт ва театр ёрдамида халқ оммасига етаказа бошладилар. Аммо, улар назарида, бу мафкура ва маънавият майдонлари, мамлакатнинг мустақилликка эришиши йўлида бир восита эди, холос. Шу билан бирга, жадин маърифатпарварларининг бадиий асар ва публицистик мақолалари диққат билан ўқилса, уларда жадинларнинг давлат қурилиши ҳақидаги муҳим сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари мужассамланганини ҳам кўрамиз.

Нафақат Туркистон, балки умуман Марказий Осиё, Қрим, Кавказ ва Волга бўйларида жойлашган туркий халқларнинг XX асрдаги тарихида жадинчилик ҳаракати катта ва ғоят муҳим бир даврни ташкил этади. Исмоилбей Гаспиралининг "Таржимон" газетаси орқали бу ўлкаларга етиб борган жадинчилик ғоялари илғор ёшларнинг басир кўзларини очибгина қолмай, ҳаётнинг ич-ичига кириб, амалий натижалар ҳам берди: усули жадин мактаблари пайдо бўлди; жадин матбуоти, адабиёти ва театри вужудга келди. Жадинчилик ҳаракатининг бу минбарлари орқали маърифатпарварлик ғоялари жамият ҳаётидан муҳим ўринни эгаллай бошлади.

Бир томондан, XVI-XIX асрларда Туркистонда ҳукм сурган ижтимоий тузум – феодал давлатнинг инқирозга юз тутиши, жамият тараққиётида турғунлик ҳолатининг юзага келиши, иккинчи томондан, Туркистоннинг Чор қўшинлари томонидан

босиб олиниси ва мустамлакага айлантирилиши натижасида ўлкада шундай бир мудҳиш шароит вужудга келдики, муайян ижтимоий, иқтисодий, маданий ва маърифий заминсиз халқни уйғотувчи, жамиятни силкитиб, ларзага келтирувчи бирон-бир ҳаракатнинг пайдо бўлиши маҳол эди.

Дарҳақиқат, жадиदчилик руҳияти туғилган XIX асрнинг иккинчи ярми Туркистон ўлкаси энг алғов-далғов бўлиб турган давр ҳисобланади. Амир Насрулло Қўқонни забт этиб, халқимизнинг оташнафас шоираси Нодирабегимни қатл этгани сир эмас: бу фожиа бир неча замонавий драматик дostonларда ҳикоя қилинган. Тарихчилар ўша пайтда бўлиб ўтган қипчоқлар қирғини, кейинча юз берган қozoқлар исёни, Абдурахмон офтобачи "ғазавоти"ни ҳамон тилга олиб турадилар. Мана, адабиётшунос Шариф Юсуповнинг "Худоёрхон ва Фурқат" китобидан мухтасаргина кўчирма: "Худоёрхоннинг иккинчи ўғли Муҳаммад Аминбек кейинчалик "Туркистон вилоятининг газети"да ёзишича: "...Тахти салтанатда муддати уч йил барқарор бўлиб, тарихи бир минг икки юз етмиш саккизинчи санайи ҳижрийда (мелодий ҳисобида 1861-62 йиллар – Ш.Ю.) мазкур хонни (Маллахон назарда тутилмоқда) қипчоқия ва қирғизия қатл айладилар". Ўша манбада кўрсатилишича, Маллахондан сўнг Шоҳмуродхон Саримсоқхон ўғли "муддати бир йил тахти ҳукуматда барқарор бўлди. Андин сўнг мазкур Шоҳмуродхонни Алимқули ўлдириб, ўрнига Султон Сайидхон Маллахон ўғлини хон қилди". Орадан сал ўтмай, Бухоро амири Музаффар "Худоёрхонни етаклаб келиб Қўқон тахтига ўтқазади, Султон Сайидхонни эса Худоёрхоннинг ўрнига Бухорога жўнатади (гаровбанд сифатида)" (8-9 - бетлар). Энди худди шундай муҳитда туғилиб ўсган бошқа бир гувох – Исҳоқхон Жунайдулла ўғли Ибратнинг "Фарғона тарихи" асаридан бир лавҳа келтирамиз: "Муҳаммад Алихон фуқароларга бепарво

бўлиб, мусоҳиблари уламо ва фузалолардан бўлмай, панду насихат эшитмай, эшитса ҳам кулоққа олмай, хусус, кейинги асрида лавҳу лаъаб илан ўлуб, уламою фузало ва аъёнлардан панду насихат қилсалар баъзиларини ўлдуруб ва баъзиларини Фарғонадан чиқариб, Бухорога бадарға қилиб, насихат олмай қолган эди.

Чунончи, булардан жулусини учинчи йили Умархоннинг ҳамшираси Ойсучук ойимни эри Тўрақўрғонни ҳокими Исҳоқхон тўрани Фарғонадан ихрож қилган. Тўртинчи йили Умархон ҳамшираси Офтоб ойимни эри Маъсумхон тўрани мамлакатдан ихрож қилибдур. Бешинчи йили Ёрмазор Марғилон ҳокими Юсуф мингбошини Ёрмазордан ихрож қилиб, Хажга юборган экан. Еттинчи йили Эрназарбек девонбегини ва Хушвақт Қушбеги юзни ўлдирубдур. Саккизинчи йили Бузругхон тўрани табаълари илан, тўққизинчи йили Жаҳонгирхон тўрани қанча одамлари илан хўкандлик ва қошғарликларга қўшулуб Қошғарга қочубдурлар..."

Кўриб турганимиздек, мисоллар тахтга яқин кишиларнинг ҳам, халқ орасида умри ўтган кишиларнинг ҳам қаламига мансуб. Уларда оддий меҳнат аҳлининг кайфияти ҳам, олий табақага мансуб арбобларнинг ҳолати ҳам, мамлакатда туғилиб-ўсаётган турли миллат вакилларининг интилишлари ҳам акс этиб турибди. Бундай манзара XIX асрга келиб тўсатдан туғилиб қолгани йўқ, албатта. Шарқона турмуш тарзи юзага келтирган муҳитда мавжуд ислом қонунлари ва истибдод тиглари ўртасида шундай мувозанат юзага келган бўлса керакки, вақти-вақти билан шайининг ҳолати бузилиб, гоҳ қон юқи қурол ўз қудратини намоиш этган, гоҳ қонун ўзининг борлигини эслата олган. Икки ўртада инсоннинг иссиқ жони овора эди. Афсус, бундай қонталаш ҳаётнинг илдизи, юқорида айтганимиздек, неча асрлар нарига, олис тарихимизга бориб

тақалади. Бундай мисолларни Бухоро амирлиги ва Хоразм хонлиги ҳудудидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Бу фикрнинг далили сифатида кўпчиликка маълум ҳодиса: шахзода Абдуллатифнинг ўз одамлари қўли билан укаси Абдулазизни, орадан икки кун ўтгач эса отаси Мирзо Улуғбекни ўлдирганини, яна ярим йил ўтар-ўтмасдан ўзи ҳам қурбонларнинг тарафдорлари томонидан қатл этилганини эсга олишингиз мумкин.

Хуллас, вақт оқимини ҳис этадиган киши бир муҳим нарсани – ҳам маҳаллий истибдод, ҳам зобит Россиянинг зўравонлиги, баъзи зиддиятлардан қатъий назар, бир-бирини қувватлаб, бир-бирини тўлдириб, халқни юпунлаштириш, замонни омонатлаштириш сари етаклаётганини сезиб олиши қийин эмас.

Жадидлар ана шу хатарнинг йўлини тўсиш учун бел боғлаб чиққан заҳматкашлардир. Улар мамлакатни билимдон инсонлар ўз замонларига муносиб адолатли Қонунларга таяниб бошқаришларини, ёш ҳам, кекса ҳам шу Қонунларга бирдай ҳурмат кўргизиб умргузаронлик қилишини, Қонун олдида ҳамма тенг бўлишини давр талаби деб билганлар. Бу эса, ўз навбатида, кейинги йиллардаги ижтимоий фанлар тили билан айтганда, Туркистон ўлкасини феодализм ботқоғидан олиб чиқиб, тараққиётнинг янги поғонасига қон тўкмасдан кўтариш демакдир.

Агар жадидчилик ҳаракатининг юзага келиши учун Туркистоннинг ўзида зарур ижтимоий ва маданий замин (ички шароит) бўлмаганида ўзбек жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиш ва шаклланиш жараёни бу қадар интенсив тус олмаган бўларди. Бундай замин бўлиб эса Сатторхон Абдуғаффоровнинг маърифатпарварлик фаолияти, Муқимий, Фурқат, Дилшод

Барно, Аҳмад Дониш сингари шоир ва ёзувчиларнинг ижодлари хизмат қилди.

Юқорида қайд этилган манбалар туфайли ва Туркистондаги оғир ижтимоий, иқтисодий ва маданий шароит тақозоси билан XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида ўлкада жади́дчилик ҳаракати вужудга келди.

Жадидлар XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистоннинг Чор мустамлакасига айланиши ва Туркистон халқлари ачинарли аҳволининг ижтимоий илдизларини таҳлил этиб, биринчи навбатда таълим тизимини ислоҳ этиш ва халқ оммасини маърифатлаштириш лозим, деган қарорга келдилар. Улар назарида, Туркистондаги мавжуд тарихий шароитни ўзгартиришнинг бирдан-бир йўли маърифат ўчоқларини барпо этиш ва халқ оммасининг кўзини маърифат нурлари билан ювиш эди.

Агар маърифат ўзбек халқи ва маданияти тарихининг аввалги даврларида халқ оммасини билимли қилиш воситаси бўлиб хизмат қилган бўлса, жадидлар маърифатдан ижтимоий қурол сифатида ҳам фойдаланмоқчи бўлдилар. Уларнинг фикрига кўра, маърифатлашган халқ яқин келажакда ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун, Ватан ҳурлиги ва мустақиллиги учун курашиши ҳам лозим эди. Бинобарин, жадидлар маърифатнинг халқ ва ватан тақдиридаги ролини мумкин қадар оширишни лозим, деб топдилар.

Улар шу мақсадда усули жади́д мактабларини очишга катта эътибор бердилар. Усули жади́д мактаблари, улар назарида, бир томондан, давр талабларига жавоб бермай қолган эски мактаб ва мадрасаларнинг, иккинчи томондан, маҳаллий ёшларни руслаштириш вазифасини ўз олдига қўйган рус-тузем мактабларининг ўрнини секин-аста эгаллаши ва ёшларни ўз бағрига мумкин қадар кўпроқ тортиши лозим эди.

Дарҳақиқат, Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларига савдо ва темир йўллар воситаси орқали янги таълим услуби кириб келганидан кейин шунча асрлар мамлакатимиз ўтроқ аҳолисининг энг зукко фарзандларига жаҳон дарвозаларини очиб берган эски мактаб, вақт-соати етиб, замон талабларига жавоб бера олмай қолгани аниқ. Аввало улар бераётган билим ҳажми ғоят кичик эди: чунки ўқув ва ёзув – саводнинг ибтидоси холос. Қолаверса, китоб камёб, ундаги маълумотлар кўлами чегараланган эди. Қўқонлик шоир Чархийнинг бизгача етиб келган шаҳодатига қараганда, котибга бирор баёз буюртма бериш учун келган илтимосчи одамнинг хизмат ҳақи учун аравада бир қопдан ун-гуруч, қўйи ҳам бўлиши керак экан. Бу эса халқнинг кўпчилик қисми юпун яшаётган замонларда ҳамманинг ҳам қўлидан келавермасди.

Энди ўқув-тарбия ишлари олиб бориладиган масканнинг аҳволига келсак, бизнинг умумий гапларимиздан кўра, Садриддин Айнийнинг ўз "Эски мактаб"ида келтирган лавҳаси юз барабар ёрқинроқдир. Мана у: "Мактаб бизнинг уйимиз каби кенг, тўрт эшикли, ёруғ ва тинч бўлмай, торгина бирхонадан (ҳужрадан) иборат эди. Унинг икки эшиги бор бўлиб, бунинг бири бир тавақали ва бу эшик кўпинча ёпиқ турар эди. Иккинчи эшиги дарча бўлиб, уч газ бўйи ва ярим газ эни бор. Бу дарчанинг олди домла(мактабдор)нинг ўтирадиган жойи эди. Дарчаларга эса парда қилинган (деразаси қоғоз билан қопланган) ва қоғозга эса қор-ёмғирнинг ҳўллаб-йиртиб юбормаслиги учун зиғир мойи суртилган, бу мойли қоғоз кўчанинг чанг ва тупроғини ўзига ола бериб, қозон чочиқ каби қоп-қора кирланиб кетган эди. Агар янглишмасам, домланинг туғилганидан бери совун юзини кўрмаган, бениҳоя кирланиб битган башарасига ўхшар эди. Шунингдек, мактабнинг ҳалиги айтганим деразасидан дарсхонага ҳеч бир ёруғлик кирмас эди.

Хужранинг шипи тагидан деворнинг шипга яқинлаштирган жойида икки томондан ҳам бир-бирига рўпарама-рўпара қилиб очилган икки туйнукча бўлса ҳам, булардан кирадиган ёруғлик пастга тушмасдан, хужранинг деворларида қоларди.

Бу хужранинг кенглиги ўн олти мурабба (квадрат) эди, унинг ичида бир-бирининг устидан ўтказилиб, тўртта синч тортилган ва бу билан хужра тўққиз бўлакка бўлинган, гўё мактабхонанинг ичида тўққиз охур пайдо бўлган эди".

Бу "хўжа қишлоқ"даги намунали мактабнинг тасвири. Мактабдорнинг ўзи ҳаракатда кўрсатилган бўлмаса-да, унинг кишида совуқ таассурот уйғотадиган қиёфаси ва билим савияси, бир ишора билан, моҳирона чизиб ўтилади. Бунинг устига эски мактабларда қонунлаштириб қўйилган тан жазоси, қизлар учун эса саводни фақат ҳарф таниш билан чегараланганини эсланг. Буларнинг ҳаммаси эса, оқибат натижада, ўқувчилардан келажакда замонавий илғор туйғулар билан суғорилган етук граждандар етишиб чиқишига йўл очиб бериши мушкул эди.

Энди юқорироқ кўтариладиган бўлсак, мадраса таълим тизими мактабдагига қараганда албатта анчагина маромига етганини эътироф этмай иложимиз йўқ. Ундан, дарҳақиқат, дунёга донғи таралган беназир олимлар етишиб чиққани билан ҳақли суратда фахрланамиз. Ватанимиз қиёфасини рассомлар кўпинча мадрасавий архитектура зийнатлари орқали ифода этадилар. Замонлар айланар, инсонлар ўзгарар, лекин минг йиллардан омон ўтган табарруқ ғиштар халқимизнинг, қўли гул усталарнинг меъморчилик санъатини ҳали неча-неча асрлар кўз-кўз қилиб тураверади. Энди турмушнинг ўша оддий кунларини, муллаваччаларнинг кундалик ташвишларини кўз олдимизга келтирадиган бўлсак, ёдга энг аввало "риёзат" деган сўз келади. "Риёзат"ни эса луғатда "қийинчилик, машаққат, заҳмат" деб изоҳлабдилар. Бу ўринда гап фақат билим

харсанглари кемеириш мураккаб иш экани устида кетаётгани йўқ: у замонларда ана шу мухташам иморатларда мунтазам талабалик тартиб-шароитларига бўйсуниб яшашнинг ўзи ҳам анчагина матонат талаб этарди.

Албатта бу мухташам, минг йиллар санъатини ўзида жам этган иморатлар ҳаммамизнинг фахримиз. Ҳозир эса биз фақат уларда яшаш учун яратилган қулайликлар ҳақида сўз юритдик: бу тахлит турмушни дарҳақиқат "риёзат" деб атаб, аجدодларимиз хато қилишмаган. Биз бу даргоҳларда қанча ва қандай буюк сиймолар тарбия кўрганини биламиз, уларни ўрганамиз. Лекин риёзат чекиш жараёнида уларнинг қанчадан қанчаси ўз саломатлигини йўқотгани ҳеч қачон ва ҳеч қаерда ҳисобга олинган эмас. Холбуки "муллавачча" деган атамадан бизга ҳанузгача жисмоний заифлик, дардманлик ҳиди келиб туради.

Ўтмишга қисқагина назар ташлашдан мурод ўша даврлардан бизнинг ҳозирги кунимизга умид ва ишонч билан ташланган нигоҳларни яна бир бора эслашдир. Бугун мактаб дейилса, кўз ўнгимизда аввало маҳалладаги энг шинам, чароғон, гавжум бино келади; кўз ўнгимизда спорт заллари ва стадионлар, ўқувчилар саройлари ва кутубхоналар, маданиятли, ўз фанини пухта билган эркак ва аёл муаллимлар намоён бўлади. Мадрасаларнинг кўпчилиги музей сифатида хизмат қилаётир. Университет ва институтларимизни битирганлардан ҳатто чет эл олий ўқув юртларида мударрислик қилаётганлар оз эмас. Жадид алломаларимиз ана шундай кунларни орзу қилиб, ҳаракат бошлаган эдилар. Уларга ўз меҳнатлари меvasининг фақат нишонасини кўриш насиб этди, меvasини биз татиб турибмиз.

Шунинг учун жаидчилик, энг аввало, янги типдаги мактабларни очиш, таълим тизимини ислох этиш ишларига жиддий эътибор қаратганини алоҳида қайд этиб ўтмоқчимиз.

Усули жаид мактаблари учун ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмаларни тузишда муаллифлар ўқувчиларни қисқа муддатда саводли қилишдан ташқари, шарқона ахлоқ ва одоб руҳида тарбиялаш, фаннинг турли соҳалари, жумладан, табиий фанлар бўйича билим бериш, айниқса, ер юзидаги бошқа мамлакатларнинг табиати, давлат қурилиши, маданияти, шунингдек, бу мамлакатларда яшовчи халқлар тўғрисида тасаввур беришни ўз олдларига мақсад қилиб қўйдилар.

Шубҳасиз, бу мактаблар ўқувчи ёшларга фақат дастлабки билимнигина берган. Уларнинг бу мактабларда олган билимларини мустаҳкамлаш ва янада бойитишнинг, шунингдек, халқнинг бошқа қатламларини маърифатлаштиришнинг бирдан-бир йўли замонавий маданиятнинг муҳим тармоқлари – жаид матбуоти, адабиёти ва театр санъатини яратиш эди. Жаидлар ана шу уч минбар орқали ўз ғояларини тарқатишга ҳаракат қилдилар. Туркистон (Тошкент, Самарқанд, Фарғона)да нашр этилган газета ва журналлар ўлка ҳаётига оид мақолалардан ташқари, хорижий мамлакатлардаги давлат тузуми, сиёсий партия ва ташкилотлар, мактаб ва маориф ишлари, адабиёт ва санъат янгиликлари тўғрисида, халқ ҳаётининг турли жабҳалари тўғрисида ҳикоя қилувчи материалларни эълон қилдилар. Матбуот, адабиёт ва театр санъати халқнинг маиший, иқтисодий ва маданий ҳаётидаги қолоқликларни шафқатсиз равишда очиб ташлаб, уларни Европа ва Осиёдаги тараққий этган халқлар даражасига кўтаришни ўзининг мураккаб ва муқаддас вазифаси, деб билди.

Исмоилбей Гаспиралининг "Таржимон" газетасида олға сурилган қуйидаги ғоялар Туркистон жадиidlари мактаб ва маориф соҳасидаги фаолиятларининг ҳам асосий йўналишини ташкил этди:

- миллий маориф тизимини ислоҳ этиш;
- янги маориф тизимини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ва истеъдодли ёшларни илғор хорижий мамлакатларга ўқишга юбориш учун "Жамияти хайрия"ларни ташкил этиш;
- миллий зиёлиларни етиштириш, фан, саноат ва халқ хўжалигининг турли соҳалари бўйича, шунингдек, давлат ишларини юритувчи мутахассисларни тайёрлаш;

- қизлар учун алоҳида мактаблар очиш.

М.Беҳбудий "Таржимон" газетасида ифодаланган бундай ғояларни Туркистондаги маҳаллий шароитдан келиб чиқиб, қуйидаги "моддалар" билан бойитди:

- болаларни мусулмон мактаблари билан бирга рус-тузем мактаблари ва гимназияларида ҳам ўқитиш; бунинг учун ҳар бир болани икки йил давомида русча ўқитиш ва тарбия қилиш; шу икки йил учун тўланажак 600 сўм миқдоридаги пулни тўймаъракалар учун жамланган маблағдан олиш;

- болаларни тарбиялайдиган пансионатлар очиш ва болаларни ҳукумат мактабларига тайёрлаш учун "Наشري маориф" ёхуд "Жамияти хайрия", ёки "Жамияти атфол" сингари жамиятларни очиш;

- бу жамиятлар ёрдамида юқори малакали ўқув юртларида ўқитиш орқали ноёб соҳалар бўйича мутахассислар билан бирга Давлат Думасига депутат бўла оладиган, банкларда ишлай биладиган ҳар тарафлама истеъдодли мутахассисларни етиштириш ва ҳ.к.

Чор ҳокимиятининг рус-тузем мактабларини ташкил этишдан кўзда тутган мақсадларидан бири Ислом динини бузиш, маҳаллий ёшларни ислом таълимотининг таъсир доирасидан ажратиб олиш ва шу йўл билан руслаштириш эди. Жадинлар Ислом динининг халқни бирлаштирувчи ва унинг ўзлигини сақлаб қолувчи муҳим омил эканини инобатга олган ҳолда ёшларни исломий руҳда тарбиялашга ҳам катта эътибор бердилар.

Туркистон жадинчилик ҳаракатининг шаклланишида халқаро алоқалар муҳим аҳамиятга молик бўлди. Беҳбудийнинг Яқин Шарқ мамлакатларига қилган сафари, Қозон, Нижний Новгород, Москва, Петербург сингари Россиянинг марказий шаҳарларига бориши, Фитратнинг Туркияда бир неча йил бўлиши нафақат бу ёзувчилар, балки умуман ўзбек жадинлари ижтимоий-сиёсий ва маърифий қарашларининг шаклланишига катта таъсир ўтказди. Айниқса, Фитратнинг Туркияда ёзган “Мунозара” ва ”Ҳинд сайёҳи баёноти” асарлари ўзбек жадинлари учун бир неча йиллар мобайнида ғоявий дастур вазифасини бажарди.

Жадинларнинг туркистонлик ёшларни чет элга ўқиш учун юбориш бўйича олиб борган фаолияти ҳам алоҳида аҳамиятга моликдир.

Ўзбек ёшларини чет элларга билим олиш учун йўллаш ғояси, бир жиҳатдан, Туркистон ўлкасининг ўша пайтлардаги чуқур илмий, жаҳонни кўрган файласуф, дипломат ва сиёсатчи кадрларга эҳтиёжидан туғилган десак хато бўлмайди. Бунини жадинлар ҳушёрлик билан сезиб, идрок этиб олган эдилар ва, энг муҳими, ана шу муаммони ҳал этиш бўйича амалий чоралар кўришга киришган эдилар. Фалсафа илми шарқ мамлакатларида асосан диний пойдеворга қурилгани сабабли янги муллавачча-

ларнинг йўли Турк – Форс – Араб давлатлари орқали ўтишга мажбур эди.

Узоқ ва яқин Европа мамлакатларига талаба жўнатиш заруратини эса Ўрта Осиёга темир йўл келиши муносабати билан маҳаллий халқ ҳаётида рўй берган янги бурилиш юзага келтириб чиқарди. Ўзбекистонда пахта экиладиган майдонлар тобора кенгайиб, унинг толаси Русия бозорини ҳам ўраб-чирмаб олаётган, "Московчи бой" каби иқтисодга оид атамалар туғилаётган давр айна йўша йилларга тўғри келади. Миришкор юртимизнинг йирик шаҳарларида эса, иқтисодий алоқаларнинг янги поғонаси сифатида, катта-кичик пахта тозалаш заводлари қад тиклай бошлади.

Бундан анча йиллар аввал, Наврўз байрамини нишонлаш учун йиғилган ижодкорлар даврасида шоир Ҳоди Тоқтошнинг ўғли, таниқли санъатшунос Рафаэл Тоқтош сўзга чиқиб, ўтган аср бошларида Намангон шаҳри марказида ишга туширилган пахта тозалаш заводи қурилишига ўз ота-онаси бош-қош бўлганини фахр билан ҳикоя қилган эди. Кекса мутахассисларнинг шаҳодат беришича, XX аср қирқинчи йилларининг иккинчи ярмида ҳам, яъни ўз енгил саноат машинасозлигимиз юзага келгунча, бу завод цехларида Германиядан келтирилган "Линтер", "Жин" маркали машиналар ишлаб турган экан. Фикримизча, ўлкадаги бошқа саноат корхоналарида ҳам манзара худди шундай бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Жадид арбобларимиз чет элга билим олиш учун отланаётган ёшлар сафарининг йўналишини белгилаётганда, ўз юртлирини тезроқ машиналашган мамлакатга айлантиришни, бу мақсад эса юқорида тилга олинган ёшлар қўли билан амалиётга айланажагини назарда тутганлар, албатта. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, уларнинг фаолияти фақат сиёсий-ижтимоий-ҳуқуқий дастурлар яратиш билан чегараланмаган: улар халқ хўжалигини

замонавий усулда ташкил этиш ва юритишга, қонун ва билим асосида қайта қурилган давлатни бошқариб кетишга ҳам қобил инсонлар эди. Дарвоқе, қаҳрамонларимизнинг кўпчилиги қаламкаш экани уларнинг ташкилотчилик қобилиятларига нисбатан шубҳа уйғотмаслиги керак. Тарихдан биламиз: Ҳусайн Бойқаро, Нодирабегим, кейинроқ Муҳаммад Раҳимхон Феруз, қолаверса, ўз даврдошимиз Шароф Рашидов каби арбоблар бир қўллари билан қалам тебратган бўлсалар, яна бир қўллари билан юртни тебратганлар, халқ дилида шундай муҳрланиб қолганлар.

Агар ўзбек жадиदчилиги ўз тарихининг биринчи босқичида асосан маърифий оқим сифатида намоён бўлган ва бу даврда жадидларнинг таълим ислоҳоти билан боғлиқ қарашлари тўла шаклланган бўлса, кейинги даврда уларнинг маърифий ғоялари миллий тараққиётнинг бошқа муҳим ва долзарб масалалари билан бойиди.

Жадидлар ўлканинг миллий тараққиёт йўлидан дадил бориши учун фақат маърифатнинг ўзи камлик қилишини сездилар. “Туркистон Эски дунёнинг Амеракасидур. Пахта, маъдан, ғалла, хулоса, ҳар нимарса бор. Туркистон олтиндур”<sup>2</sup>. М.Бехбудийнинг бу сўзлари тагида катта маъно бор эди. Туркистоннинг миллий бойлигидан фойдаланиш - ер ости бойликларини илм-фан ёрдамида қазиб олиш, қайта ишлаш ва уни маҳсулот сифатида сотиш, бир томондан, тижоратнинг ривожланишига, миллий сармоядорларнинг кўпайишига имконият туғдирса, иккинчи томондан, ўлканинг миллий тараққиёт йўлидан боришига кенг йўл очган, шарт-шароитларни яратган бўларди.

Ана шу тарзда маърифат миллий тараққиётнинг ўзак масалаларини ҳам ўз қамровига ола бошлади.

---

<sup>2</sup> Қаранг: Ватан ва миллат муқаддасдир (Миллий уйғониш даври ижодкорларининг эътирофлари).- Т.: 2000. – Б. 9.

Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркистонда янги темир йўллариининг қурила бошлаши билан ернинг нархи кўтарилди. Ўртаҳол деҳқонлар арзон-гаровга ерларини сота бошладилар. Шундай вақтда “Садои Туркистон” газетаси Убайдулла Хўжаев ва Чўлпоннинг мақолалари ёрдамида халққа ернинг қадр-қимматини тушунтирувчи мақолалар билан чиқди. Пул ўткинчи, ер эса абадий қадрият эканини исботлаб берди. Уларнинг бундай чиқишлари халқ оммасини она Ватанга, Ватан ва авлодлар олдидаги бурч масалаларига хушёрлик билан қарашга ўргатди.

Жадидлар усули жадид мактаблари ва умуман маърифатни тарғиб этар эканлар, халқнинг бадавлат қисмини ортиқча сарф-ҳаражат қилмасликка, агар ортиқча маблағлари бўлса, бу маблағни мактаб ва мадраса тизимини яхшилашга, ёшларни хорижга ўқишга юборишга, дорулсаноат сингари ўқув юртларини ташкил этиб, инженер, геолог ва бошқа мутахассисларни етиштириш йўлида сарфлашга чақирдилар. Бу ҳам уларнинг миллий тараққиёт йўлидаги саъй-ҳаракатлари эди. М.Бехбудий сингари илғор жадидлар айрим хорижий мамлакатларнинг конституцияларини, давлат идоралари ва сиёсий партиялар фаолиятини ўрганиб, жадидчилик ҳаракатини янги босқичга олиб чиқдилар. 1905 йил рус инқилоби, шунингдек, Туркия ва Эрондаги инқилобий ҳаракатлардан сўнг жадидлар ўз олдиларига сиёсий вазифаларни ҳам қўя бошладилар. Айниқса, Биринчи жаҳон уруши йилларидаги Чор Россиясининг ташқи ва ички аҳволи жадидларда мустақил яшаш умидини уйғотди. 1917 йил Февраль инқилоби эса бу умидни янада мустаҳкамлади.

Жадидларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларини ўрганишда М.Бехбудий томонидан Давлат Думасининг Мусулмон фракциясига йўллаган “Туркистон маданий мухторияти

лойихаси” ғоят катта аҳамиятга эга. Мазкур лойиҳа Туркистон жадиidlарининг 1907 йилдаёқ мухториятга эришиш учун ҳаракат бошлаганларини ва бу ҳаракат тепасида М.Бехбудийнинг турганини кўрсатади. Лойиҳада олға сурилган ғояларнинг асосий қисми бир нарсага – Туркистонда Идораи руҳония ва дохилия деган тузилмани тузиш ва ўлкани бошқариш билан боғлиқ барча ишларни шу идора зиммасига юклашга қаратилган. Бошқарув тизимининг маҳаллий маъмурлари ихтиёрида бўлган бир қатор ваколатларнинг Идораи руҳония ва дохилияга олиб берилиши Чор Россияси таркибида Туркистон Мухторият ҳукуматини барпо этиш билан барабар эди. Бошқача қилиб айтганда, М.Бехбудийнинг мазкур лойиҳасида ўз ифодасини топган айрим сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари 1917 йил октябрида Қўқонда Туркистон Мухториятининг эълон қилинишида пойдевор вазифасини ўтади.

М.Бехбудий юқорида тилга олинган лойиҳа остига “Иттифоқи муслимин идора марказияси аъзоларидан муфтийи дорулқазо Самарқандий Маҳмудхўжа Бехбудхўжа ўғли”<sup>3</sup>, деб имзо чеккан. Бу сўзлардан маълум бўлишича, у ушбу лойиҳани ўша йилларда ярим ошкора ва ярим яширин фаолият олиб борган “Иттифоқи муслимин” ташкилоти марказий идорасининг аъзоси сифатида тузган. Маълумки, 1917 йил октябрь тўнтарилишидан кейин Туркистоннинг мустақиллигига эришиш мақсадида бир неча сиёсий ташкилотлар тузилган. Тарих фанлари доктори Р.М.Абдуллаев берган маълумотга кўра<sup>4</sup>, “Иттифоқи муслимин” ташкилоти 1905 йил 15 августда Нижний Новгородда ўз ишини бошлаган Бутунроссия мусулмонларининг биринчи курултойида тузилган. Ташкилотнинг “Каспий” ва “Ҳаёт” газеталари муҳаррири Алимардонбек Тўпчибошев томонидан тузилган 23 моддадан иборат Низоми эса

---

<sup>3</sup> Қаранг: “Жаҳон адабиёти” журнади, 2003 йил. 8-сон. – Б. 149.

<sup>4</sup> Қаранг: Жадиdчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. – Б. 69-75.

Бутунроссия мусулмонларининг иккинчи қурултойида тасдиқланган (Санкт-Петербург, 1906 йил, январь). Ниҳоят, 1906 йил 16-21 август кунлари Давлат Думаси мусулмонлар фракцияси ташаббуси билан Нижний Новгородда ўтган учинчи қурултойда “Иттифоқ”нинг дастури ишлаб чиқилган ва қабул қилинган. Дастурда партиянинг асосий вазифаси мамлакатдаги ички ва сиёсий ҳаётни ҳуррият, ҳақиқат ва инсонпарварлик қонунлари асосида янгилашга интилади, деб белгиланган.

## ЭЪТИҚОД ВА ИЖОД УЙЃУНЛИГИ

Жадид маърифатпарварларига узоқми-яқинми даврдош бўлган бир қанча оламшумул алломалар фаолиятига мурожаат этсак, ҳикоямиз ватанга муҳаббат, жамият тараққиёти йўлида жонбозлик кўрсатиш, ижод ва амалиёт уйғунлиги, ижодкор эътиқодининг амалий фаолияти билан яқдиллиги ҳақидаги фикрларни тасдиқловчи жуда кўп ва асосли мисоллар билан бойиши мумкин.

Замонавий рус адабиётининг асосчиси, ҳассос шоир Александр Сергеевич Пушкин шеърлари, дostonлари, "Евгений Онегин" шеърый романи, насрий асарлари халқимизга, хусусан адабиётшуносларимизга яхши таниш. Бу асарларнинг кўпчилиги ўтган асрда энг муносиб ижодкорларимиз томонидан ўзбекчага таржима қилинган. Биз ҳозир шоир ҳаётининг Туркистонда жадидчилик ҳаракатига оҳангдош бўлган бошқа бир қирраси – декабристлар билан ҳамкорлиги ҳақида сўз юритмоқчимиз холос.

Маълумки, рус армияси Наполеон аскарларини қувлай бориб, Парижни забт этади. Шу жанг-жадалли сафар вақтида европаликларнинг турмуш тарзи билан танишган энг илғор рус ҳарбийлари ўз ватанларига Россияда ҳам мамлакатни халқнинг ҳамма қатламлари тенг бошқарадиган давлат тизими яратиш зарурати борлигини ҳис этиб қайтадилар. Кейин, худди бизнинг жадидларимизга ўхшаб, шу ғоялар атрофига жипслашган Жамият тузадилар. Жамиятнинг фаол аъзоси бўлмиш Никита Муравьев бошчилигида ўша истакларни ўзида ифода этган Конституция матни яратилади. Бу ҳужжатни кўпайтириб, муҳокама учун тарқатувчилардан бири шоир Константин Рилеев эди. Декабрь воқеаларига Пушкин иштироки масаласига келсак, атоқли тарихчи М.В.Нечкина бир неча бор эътироф этганидек,

шоирнинг лицейдош дўсти Иван Пушчин уни ҳатто ўша кескин кунлар гувоҳи бўлиш учун Петербургга мактуб орқали таклиф этган эди. Пушкиннинг декабристлар мавзуида чизган суратлари ҳам анчагина: бу ҳақда санъатшунос А.Эфрос тадқиқотларида атрофлича ҳикоя қилинган. "Сибирга мактуб" шеъри эса кўпчиликка мактаб дарсликларидан таниш. Шунинг учун бу борадаги баённи қисқароқ қиладиган бўлсак, хулоса сифатида айтиш мумкинки, оташин шоирнинг ҳаммаслак дўстлари эътиқодан ҳар бир инсон ўз мамлакатининг тенг ҳуқуқли фарзанди бўлишига тарафдор эдилар. Фақат оғизда эмас, амалда ҳам: масалан, И.Пушчиннинг ўзи биронта крепостной деҳқонга эга эмасди, биргина хизматкорини эса ходим сифатида тутарди. Декабрь воқеаларидан кейин Сибирга сургун қилинган, ўша ерда ҳам маҳаллий камбағал аҳоли фарзандлари учун мактаб ташкил қилди, дўсти И.Якушкин билан биргаликда ҳунармандлар артели ишини юритишга кўмаклашди.

Бундай руҳ фақат айрим ҳудудлар учунгина хос бўлиб қолмай, ҳаёт янгилалишига ташна инсонлар ўз интилишларини намоён эта олгувчи барча ўлкалар осмонида кезиб юрарди. Масалан, худди Пушкиндай фақатгина 36 йил яшаб, давр тўлқинларида энтикиб ҳаёт кечирган инсон – инглиз шоири Жорж Гордон Байроннинг таржимаи ҳолини ҳам фидойиликнинг гўзал тимсоли деб айтишимиз мумкин. "Чайлд Гаролднинг зиёрати", "Кофир", "Лара", "Денгиз қароқчиси", "Дон Жуан" дostonлари, "Манфред" драматик дostonи унинг номини романтизмнинг ёрқин вакили сифатида дунёга танитди. Биз ҳозир, мавзу тақозоси билан, унинг инглиз халқи тарихида ёрқин саҳифа бўлиб турган ижтимоий фаолияти ҳақида сўз юритамиз.

У яшаган давр капитализм дадил бош кўтариб, ишлаб чиқаришга дастгоҳлар жорий этилаётган, бунинг оқибатида кўпминглик ҳунарманд аҳли ишсиз қолаётган йилларга тўғри келади. Ҳунармандлар ўз тирикчиликларини ўйлаб, дастгоҳларни синдира бошлайдилар. Уларга Лудда исмли шогирд йигит бош бўлади ва намуна кўрсатади. Байрон эса, ёшлигига қарамай, ҳеч иккиланмасдан, йўқсул луддийлар ҳимоясига ўз овозини кўтаради. Кейинроқ у Англияни тарк этиб, Италияда миллий озодлик ва конституциявий тузум учун кураш олиб бораётган кўмирчилар ҳаракатига қўшилади. Бу билан ҳам қаноатланмай, ўз қаҳрамонлари сингари романтик руҳдан қанотланган шоир, сал нафас ростлагач, миллий озодлик учун жон олиб-жон бераётган Греция ватанпарварлари сафидан жой олди. Бу йўлда меҳнатини ҳам, маблағини ҳам аямайди. Греция ҳукумати унга ҳатто округ кўмондони лавозимини таклиф этади. Байронга бу мураккаб баҳслар майдонида Вальтер Скотт, Томас Мур, Перси Биш Шелли сингари таниқли, фикрдош ижодкорлар мадад бериб турдилар.

Бу кишиларнинг барчаси ўша давр жамиятининг юқори поғоналарига мансуб, зодагон оилаларнинг вакили бўлганликлари сабабли фаолиятда катта эркинликка эга эдилар, уларнинг интилишларини халқнинг барча табақалари учун типик деб айтиш қийин, деган фикр туғилиши эҳтимол. Бу таҳминга равшанлик киритиш мақсадида украин халқининг улуғ шоири Тарас Шевченко таржимаи ҳолига мурожаат этамиз. У серфарзанд крепостной деҳқон оиласида дунёга келгани учун кўз очибоқ озодлик қадрини ҳис этиб ўсди. Ёшлиги югурдакликда, навқирон йиллари Каспий ва Оролбўйи саҳроларида солдатлик баҳонаси билан қувғинда, таҳқирланиб ўтди. Шеърят ва тасвирий санъат унга икки қанот бўлиб, турмушнинг энг тубанликларидан ҳаётнинг юксак чўққиларига

кўтарди. К.Брюллов, М.Шчепкин сингари оташин санъаткорлар билан дўст-улфат қилди. Айни вақтда ўз тақдирдош халқининг машаққатли турмуши, эркак ва аёл замондошларининг истибдод ва маданиятсизлик юки остида эзилиб ўтаётган ҳаёти шоир ижодининг мағзи бўлиб қолаверади. Она Украинанинг мустақил ва нурли кунларга етишини орзу қилар экан, у ҳатто Россия империясининг энг ёрқин тимсоли бўлмиш Пётр I га қарши қаламини қурол қилиб кўтаради. Шу билан бирга шоир "Кирилл-Мефодий биродарлари" жамияти атрофига йиғилган ёзувчи, олим, ўқитувчилар билан дўстлашади. Санъатшунос Кравченконинг ёзишича, "Биродарлик" низомининг бир моддаси – "қулликка ва йўқсулларни оёқ ости қилишнинг ҳар қандай кўринишларига барҳам бериш, шу билан бир қаторда кенг кўламда савод тарқатиш" ҳақида талаб қўйилган модда Шевченкони айниқса мафтун этган эди".

Жамият сири очилиб қолганидан кейин шоир унинг фаоллари билан бир қаторда жазога тортилади. Лекин сургун йилларида ҳам, жазони ўтаб, аввал Нижний Новгород, кейинча Петербургга қайтганидан кейин ҳам эътиқодидан заррача қайтмайди. У ҳамон адолатли замон ҳақидаги ўз орзусига кўп қурбон бермасдан етишга интиларди. У ҳатто сургундалик пайтида ҳам фаолликни кўлдан бермай, ўз даврининг Н.Я.Данилевский, А.Ф.Писемский сингари доим янгиликка интилган, илғор кишилари билан танишлик орттирди. Сургундан қайтгач эса, уни Н.Г.Чернышевский, И.С.Тургенев, Н.С.Лесков, А.К.Толстой ўз қаторларига оладилар.

Тарихда бундай мисоллар кўп. Аммо тилга олганларимиз орқали айтмоқчимизки, ижодкор ҳаёти фақат ёзув-чизувлардан иборат эмас, уни фақатгина эстетик мушоҳада ва гўзаллик излаш ташкил этмайди. Чинакам ёзувчи турмушнинг аччиқ-чучукларини ўзи татиб кўради, қанчалик роҳатбахш ёки

озорбахш эканини ўзи баҳолайди, ўша азобларни бартараф этиш йўлини излайди, бу йўлда ўз халқининг, ҳеч бўлмаса бир замондошининг юкини енгиллатиш, уни ёруғликка олиб чиқиш учун ҳаракат қилади.

Фикримизнинг тасдиғи сифатида рус деҳқонининг ҳормас куйчиси, меҳнаткаш халқ жонкуяри, шоир ва ношир Николай Алексеевич Некрасовни эсласак ўринли бўлади. Некрасов табиатан бир-бирига ҳеч ўхшамаган, лекин кейинча ва ҳозир ҳам жаҳон адабиётининг энг ёрқин сиймоларидан бўлиб қолган икки ижодкорга дастлабки қадамлариданок ёрдам қўлини чўзиб, адабиёт оstonасидан олиб ўтди. Уларнинг бири – инсон бадий руҳиятининг теран тадқиқотчиси, айти вақтда Россияда сиёсий тузумни демократлаштириш ва деҳқонларни ер билан таъминланган ҳолда озодликка чиқаришни орзу қилган, Петрашевский жамиятига аъзо бўлгани учун умрининг ўн йилини каторга ва аскарликда ўтказган Фёдор Достоевский эди. Улуғ ёзувчининг "Ғариблар" деб аталган дастлабки романи Некрасов томонидан ҳаяжон билан кутиб олинди ва дунё юзини кўрди. Орадан етти йил ўтгач, номи ҳали китобхонга маълум бўлмаган яна бир муаллиф – Лев Толстойнинг "Болалик" қиссаси Некрасовнинг "Современник" журналида оғаларча қувонч билан эълон қилиниб, муаллифни узоқ йиллар давом этган ижодий заҳмат ва шуҳрат саҳнасига олиб чиқди.

Жаҳон маданияти хазинасида ўз номини қолдирган ижодкорларни тилга олиб, юқорида яқин ва узоқ ўтмишни хаёлан бир айланиб чиқишимиздан мақсад битта: уларнинг дурдона сифатида тан олинган бадий асарлари асрлар давомида юзлаб ва минглаб илмий тадқиқотларда маҳоратнинг энг юксак чўққиси сифатида таҳлил этилиб, ўз муносиб баҳосини олган бўлса, ўша асарлар муаллифларининг бир инсон сифатида, фаол яратувчи ва адолат жангчиси сифатида,

ижтимоий ҳаётга йўналиш берувчи куч сифатидаги хизматлари ҳам ҳамма вақт адабиётшунослик фанининг бош мавзуларидан бири бўлиб келган.

Энди юқорида келтирилган мисоллардан бир оз чекиниб, ўз адабиётимиз ҳудудига қайтадиган бўлсак, бемалол айтишимиз мумкинки, ўзбек шеърятининг ёрқин юлдузлари деб ҳақли суратда улуғланган, ўзбек адабий тилининг бешигини тебратган ҳазрат Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурга бағишланган тадқиқотларнинг қарийб ҳаммасида, қолаверса, уларнинг ҳаётига бағишлаб яратилган катта ёки кичик шеърӣ ва насрий бадий асарларнинг барчасида улуғ салафларимизнинг қиёфаси давлат арбоби, ўз халқини ёруғ кунларга бошлаган амалиётчи сифатида ҳам ўз ёрқин ифодасини топган.

Биз шу ўринда ҳеч иккиланмай айта оламиз: инсон ва жамият тақдири учун қайғуриш, арбобларча фикр юритишдай фазилатлар биз фаолиятлари ҳақида ҳикоя қилаётган ўзбек жадидларига ўша, ўзимизнинг устозлардан мерос бўлиб ўтгандир. Худди шу боисдан уларнинг ҳаёти, хусусан ижодий-ижтимоий фаолиятлари ҳам адабиётшунослик фанида ҳозиргача жиддий мавзулардан бўлиб турибди. Бу – биринчидан.

Иккинчидан, биз тилга олган давр, яъни XIX аср охирига, янғиси эндигина кўз очаётган йилларга келиб, ижтимоий фикр оқимларининг шиддати маълум даражада ошди. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Абдурауф Фитрат, Зокиржон Фурқат ва Муҳаммад Аминхўжа Муқимий, Дилшод Барно ва Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Абдулҳамид Чўлпон сингари кўплаб янгилик куйчиларини бирин-кетин етиштирган муҳит ўз тупроғимизда униб-ўсган Мунавварқори Абдурашидхонов ва Сатторхон Абдуғаффоров, Мулла Икром ҳамда Абдулла Авланий каби нур ва адолатга чанқоқ мутафаккирлар ёққан

билим чироғи билан анчагина равшанлашиб қолган эди. Бу даврага шарқу ғарб, шимолу жанубдан Исмоилбей Гаспирали ва Абай Қўнонбоев, Мирза Фатали Охундов ва Чўқон Валихонов, Мустафо Чўқай ўғли ва Заки Валидий Тўғон каби ўз замонасининг фаол зиёлиларининг овози бемалол етиб келиб турарди. Бу туташ овозларни эса, эскироқ таъбир билан яна бир бор айтганда, мамлакатни феодализм ботқоғидан қутқариб олиб чиқиш ва янги изга солиб юбориш, ҳозир қулоқларимиз ўрганиб қолган ибора билан айтадиган бўлсак, халқларимиз яшаётган ҳудудда ҳуқуқий давлат барпо этиш учун даъват деб бемалол аташ мумкин.

Агар жаидчилик таржимаи ҳолига кенгроқ ва чуқурроқ назар ташлайдиган бўлсак, жаидлар ўз юртларини янги уфқлар сари олиб ўтмоқчи йўлни айна ўша даврда рўй берган дунё воқеалари, хусусан Европа ва Россия воқеалари кўзгусида акс эттира билсак, маърифатчи аجدодларимизнинг яна бир фазилати ёрқин намоён бўлади.

Ўрта Осиё Россия томонидан истило этилиши билан Туркистон ижтимоий ва маданий турмушига янги шаббодалар кириб келди: аввалроқ айтганимиздек, янги меъморий услубда уйлар қурилиши, тахта пол пайдо бўлиши, театрлар гастролга келиши ҳамон ўрта асрчилик оғушида яшаётган ўлка учун сезиларли воқеа эди, албатта. Айна вақтда Россия осмонида ҳам бегона булутлар қуюқлашаётган эдики, уларнинг бири — народниклар ҳаракатини эслатиб ўтишнинг ўзиёқ фикримизга равшанлик кирита олади.

XIX аср ўрталарида юзага келган бу ҳаракат мамлакатнинг асосий аҳолиси бўлмиш деҳқонларни исёнга чорлаш билан ўзини кўрсатди. Ўз фаолиятига асос сифатида эндигина бош кўтариб келаётган капитализм йўлига ғов солиш, чоризмни ағдариб ташлаш ғоясини олға сурди. Бу мақсад йўлида улар

қотилликдан ҳам ҳазар қилмайдилар. Орадан ўттиз-қирқ йил ўтмай, ҳатто Россия императорининг ўзи, қурулланган народниклар хужумидан қўрқиб, Санкт-Петербургдаги ўз маҳкамасига кела олмай қолди. Лекин эҳтиёткорлик ҳайф кетади. 1881 йил мартида у пойтахтнинг марказида, народниклар бомбасидан ҳалок бўлади. Жазо чоралари беаёв бўлишига қарамай, террорчилар хуружи авжланаверади. Қисқа муддат ичида бир неча маориф ва ички ишлар вазирлари ўлдирилди. 1901 йилда ташкил топган социалист-инқилобчи(эсер)лар партияси народниклар қўлидаги қурулни олиб, уларнинг қонли изини давом эттирди. Кўп ўтмай, Вазирлар кенгаши раиси Столипин, ҳеч ҳайиқмай, опера театрида, шундоққина подшоҳ кўз ўнгида отиб кетилади.

Террор ҳам касалликка ўхшаган нарса: тез тарқалади. Туркистон деҳқончилиқ ўлкаси бўлгани сабабли, тез орада эсерлар рус қўшини таркибида, шунингдек, темир йўл устахоналарининг мутахассислари ва касиблари сифатида бизнинг диёримиз ҳудудига оқиб кела бошладилар. Ўтган асрнинг 10-15 – йилларида Тошкент, Мари, Ашхобод каби ўша даврнинг йирик шаҳарларида пайдо бўлган Черневский, Строганов, Русанов, Петренко, Колузаев, Доррер, Зимин, Дохов, Гриневич, Башарин, Биков, Домогатский, Безуглов сингари юзлар эсерларнинг номини эслаш мумкин. Уларнинг орасида партия етакчилари қамоқ-жазо идоралари ходимлари, офицер ва кичик командирлар, токар ва оддий аскарлар бор эди. Уларнинг ҳаммаси партияларнинг XX аср бошидаги қурулли, инқилобий тўқнашувларида фаол иштирок этдилар. Муҳолифларни ўлдириш ва қамоққа олишлар кўпинча шуларнинг номи билан боғлиқ.

Жадидчилик ҳаракати юқорида ғоят қисқа тасвишлаб ўтганимиз алғов-далғовли муҳитда кўз очган эди. Лекин у қўлини кўзига биринчи кўринган қон тўқувчи қуролга чўзгани йўқ. Шунинг назарда тутиб, дадил айтишимиз мумкинки, бизнинг жадид аجدодларимиз жаҳон билан мулоқот имкониятлари ғоят чекланган даврларда ҳам, ҳеч янглишмай, жамият ривожининг бош йўли – маънавият ва маърифат йўлини танлаш орқали ўзларининг яратувчилик ниятларини тарихан ҳалол намоён эта олганлар.

Даврнинг шиддатли ҳаракати жадидлардан сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини кундан-кунга янада шакллантириб ва ривожлантириб боришни тақозо этди. Энди жадидлар таълим ва тарбия масалаларини четга суриб қўймаган ҳолда Туркистоннинг мухторият давлат сифатидаги келажаги ҳақида, бу давлатнинг сиёсий тузилмалари, фуқароларнинг инсоний ҳуқуқлари, сўз эркинлиги ва демократик жамият қурилишининг бошқа муҳим масалалари устида бош қотира бошладилар. Шу маънода “Турк адами марказият” партияси дастурида мужассамланган жадидларнинг давлат ва жамият қурилишига оид қарашлари улар дунёқарашининг янада кенгайгани ва назарий баҳслардан амалий ишларга ўта бошлаганини намоён этди.

Шубҳасиз, жадидларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида мустақил Туркистон давлатини қуриш билан боғлиқ режалар ўз аксини топмаган. Бундай мақсадни қўйиш шу кеча ва кундузда эришиш мумкин бўлган дастлабки ғалабани ҳам йўққа чиқариш билан барабар эди. Шу маънода, жадидлар ўзларининг амалий ҳаракатларида сиёсий ҳушёрлик намуналарини кўрсатиб, керак бўлган вақтда вазият талаби билан қураш тактикаларини ўзгартириб турдилар.

Жадидчилик ҳаракати Туркистон халқларини мустақилликка олиб чиқа олмаган бўлса-да, феодал қолоқлик ва

мустамлакачилик шароитида мудраб ётган халқни уйғотиб юборди. Бу ҳаракатнинг тарих олдидаги хизмати шундадир.

Р.М.Абдуллаев ёзганидек, “1905-1906 йилларда Россия империяси тарихида биринчи марта бўлиб ўтган Бутунроссия мусулмонлари курултойлари ва бу анжуманларда қабул қилинган қарорлар Россия мусулмонларини юқорида қайд этилган вазифаларни бажаришга сафарбар этди. Мусулмон оламидаги интеграция жараёнлари, шунингдек, мусулмонларнинг дастлабки курултойларида ишлаб ичкилган таклиф ва тавсиялар жадиализмни секин-аста Туркистонда яшовчи ерли халқларнинг шаклланган сиёсий ҳаракатига айланишига олиб келмай қўймади. Туркистоннинг тараққийпарвар жадиidlари (Мунаввар Қори, Махмудхўжа Бехбудий, Убайдалла Хўжаев ва бошқалар) дастлабки миллий ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг шаклланишида иштирок этганлар”<sup>5</sup>.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб жамиятни ислоҳ қилиш ва янгилаш жараёнининг энг муҳим бўғини, жамиятдаги демократик ўзгаришларнинг, иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг, республикани жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувининг зарур ва мажбурий шarti сифатида таълим соҳасини ислоҳ қилиш сиёсати изчиллик билан амалга оширила бошланди. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонуни ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилиниб, бугунги кунда изчиллик билан амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида демократик-ҳуқуқий давлат, чин маънодаги фуқаролик жамиятни барпо этиш ишлари қизғин тус олган ҳозирги кунда жадиidlарнинг маърифий, сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари ҳам муайян аҳамиятга молиқдир.

---

<sup>5</sup> Кўрсатилган китоб. - Б. 75.

## МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ – ИСТИҚЛОЛ УЧУН КУРАШЧИ

Ўзбек жадинчилик ҳаракатининг раҳбарларидан бири, шубҳасиз, Маҳмудхўжа Беҳбудийдир. Маҳмудхўжа ўн тўққиз ёшида отасидан етим қолиб, тоғаси Муҳаммад Сиддиқнинг қўлида тарбия кўрган. Шу йилларда у Исмоилбей Гаспиралининг "Таржимон" ва бошқа тараққийпарварлик гояларини тарғиб қилувчи газета ва журналлар билан танишган. Ҳар ҳолда, шу йилларда ўқиган мақола ва саёхатномалар таъсирида у 1899-1900 йилларда бухоролик дўсти Ҳожи Бақо билан ҳаж сафарига боради.

Беҳбудийнинг саккиз ойлик ана шу сафари изсиз кетмади. Бир томондан, жадин газеталари, иккинчи томондан, Кавказ, Туркия ва Мисрда кўрган ўқув муассасалари таъсирида у 1903 йили Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи ва Ражаб амин қишлоқларига бориб, ўша ерлик маърифат аҳли билан ҳамкорликда усули жадида мактабларини очди. Сўнгра бу мактаблар учун "Рисолаи асбоби савод" (1904), "Рисолаи жуғрофияи умроний" (1905), "Рисолаи жуғрофияи Русий" (1905), "Китобат ул-атфол" (1908), "Амалиёти ислом" (1908) ва "Тарихи ислом" (1909) сингари китобларни яратди.

Беҳбудий сиёсий-ижтимоий қарашларининг шаклланишида саёхат, айниқса, катта роль ўйнади. У 1903-1904 йилларда Москва ва Петербургда бўлди, 1906 йили Қозон, Уфа, Нижний Новгородга хизмат сафари билан борди. Айни пайтда, у ўзига яқин бўлган Россия мусулмонлари иттифоқи партиясининг 1905 йили Нижний Новгородда, 1906 йил бошларида Петербургда, шу йилнинг август ойида эса яна Нижнида ўз мажлисларига йиғилиб, сиёсий дастурларини аниқлаб олганликларини айтади. Аммо бу партия ўз мақсадига эришиши учун ўзларига сиёсий

дастури билан яқин бўлган кадетларга қўшилиб, фаолият олиб боражаклари ҳақида хабар беради.

Бехбудий ўз халқининг келажагини фақат маърифат масалалари билангина боғлаб қўймаган. Ҳар тарафлама маълумотли бўлган аллома ўз халқининг келажаги қандай кечиши лозимлиги масаласи билан ҳам қизиқиб, бошқа давлатларнинг сиёсий тузумини ўрганган ва қайси давлат тузумидан андоза олиш мумкинлиги борасида бош қотирган. Шу нуқтаи назардан қараганда, Бехбудийнинг 1906 йил нашр этилган "Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий" ("Умумий жуғрофиядан сайланма китоб") деган асари, айниқса, муҳимдир. Бехбудий ушбу асарнинг муқаддима фаслларида бири "жуғрофия" фанининг аҳамияти ва бу фаннинг "тарихий жуғрофия", "сиёсий жуғрофия" ва "умроний (умумий) жуғрофия" деган қисмлардан ташкил топиши ҳақидаги фикрларини баён қилгач, ёзади: "Хулоса, бу замонга жуғрофия илми дунёни ва андаги халойиқ, ҳайвонот, умронот ва ҳарнаки дунёга бордур, билдиратурғон керакли, бир илмий жаҳонномадур..." Бехбудий шу сўзлардан кейин кишилик жамияти тарихи ва унинг муҳим нуқталарига тўхталиб ўтади. Асарнинг "Ҳукумат ва ҳукмронлар" деб номланган фаслига келиб, бевосита давлат қурилиши масалаларига оид фикрларини ўртага ташлайди.

Шарқда Францияни "Фарангистон", французларни эса "фаранг", "фаранги" деб атаб келишган. Аммо айти пайтда "фаранг" сўзи умумлаштирилиб, умуман европаликларга нисбатан қўлланган. Шу маънода, Бехбудийнинг қуйидаги сўзларида ҳам баҳс французлар ҳақида эмас, балки XX аср бошларидаги европаликлар ва уларнинг давлат тизимлари ҳақида боради: "Ҳозирга фаранглар ўртасига мўътабар уч қисм ҳукумат ё ҳукмронлик бордур. Биринчи – идораи мустақилла

(идораи мутлақа)ки, они устидан қарагувчи подшоҳ соҳиб ихтиёр ва ҳар бир ройи ва амри закўн ва низом бўладур. Амри, ҳукми, ройи нофиздур. қўл остидаги барча мажлислар, маслаҳатхоналарни иттифоқи, хоҳиши, ҳукми ўшал императўрни мустаҳкам қилиши имзосиға мавкуфдур. Шундай императўрларни янгидан мансуб бўлиши ҳар давлат ва ҳукуматга муқаррарий қонун ва одатлар бўюнча мерос ёинки валиахдлик қоидалари ва ўшал ҳукуматни қўйган тартиб ва тадбириға мувофиқ бўладур" (43-бет).

Демак, XX аср бошларидаги Европа давлатларида ҳаракатда бўлган уч сиёсий тузумдан бири монархия бўлиб, унда салтанат эгаси бўлган кишининг хусусий қарашлари устувор аҳамиятга эгадир. "Иккинчи қисм, - деб ёзади Бехбудий, - идораи маршрута ҳукмронлигидурки, бу ҳукуматға тобе одамлар аксари аҳли илм ва хабардурлар. Эл ва уруғлари илм, ҳунар ва дунё ишлариға тараққий қилгандурки, шул тариқа фуқаролар ўз ароларидан инсофлик, илм ва дунёдан хабарлик одамларни ўзлариға катта ва бошқарғувчи вакил сайлайдурлар. Шу тариқа сайланган вакилларни подшоҳ жамлаб, муқаррарий маҳкамаларға, мамлакатдорлик ишлариға аралашиб, машварат ила тузатилмоқ ва муҳофазат қилмоқға кўз бўлмоқлари учун қарор берадурки, аларни мажлис ва маҳкамаларини "миллат мажлиси", "маслаҳатхона", "парламенту", "мажлиси синодий", "эл мажлиси" деган исмлар ила ёд қилинадур. Яна баъзи маслаҳатхоналар борки, маслаҳатбошиларни, ҳукмдорларни ўзи тайин қиладур. Ушбу "миллат мажлиси"ни чилонлари машварат ила мамлакат ишлариға аралашиб, низом ва қонун тузатиб, ҳукмдор ва подшоҳларни қилатургон ишлариға аралашадур. Подшоҳ бу мажлис амриға тобеъдур" (243-244 – бетлар).

Бехбудий тавсифидаги иккинчи давлат тузуми, бугунги атама билан айтганда, парламентар республикадир. Давлат

курилишининг бу турида подшоҳ ё салтанат раҳбарининг мавжуд бўлишига қарамай, парламент ё "миллат мажлиси" унинг раёйига эмас, аксинча, у шу ташкилот аъзоларининг раёйига қарайди ва унинг қонунларига бўйсунди.

"Учунчи қисм, - деб ёзади Бехбудий, - "Идораи жумҳурият" дурки, аксар фуқароси аҳли илм бўлуб, бу аҳли дониш аҳолини сайлаган вакиллари баъзи ҳукуматга етти йилгача ўз мамлакат ва ҳукуматларини бошқармоғи учун ўз ароларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ сайлайдурларки, "раиси жумҳурият", "садринишини миллат", "президент" аталадур. Ҳар бир ҳукм ва амр ва тартибни мамлакат ва кўбга тааллуқли ишни "Миллат мажлиси"ни қилиб берган дастуруламал, яъни қонун ва низомномаларига мувофиқ қилиб, бутун элга тобеъ бир кишидур. Ҳар бир ишга "миллат мажлиси" ҳукмига тобеъ, аларни ҳукму талабларини ўрнига келтиргувчидур. Бу икки тоифани подшоҳи баъзи мамлакатга "Элга тобе бўлуб турарман", деб қасам ичиб, баъд мансабга чиқаду" (244-бет).

Европа мамлакатларидаги давлат тузумини Бехбудий ана шу тарзда уч гуруҳга ажратади ва уларнинг фарқловчи хусусиятларини шундай сўзлар билан тавсифлаб беради. У бу давлат тузумлари ўртасидаги фарқни ҳам шу давлатлар тасарруфидаги халқнинг илмли-илмсизлиги, маърифатли-маърифатсизлиги билан боғлайди. Халқ қандай маданият ва маърифат босқичига кўтарилган бўлса, уни идора этаётган сиёсий тузумнинг ҳам шу халқ даражасини акс эттириши мумкинлигига эътиборини қаратади. Демак, Бехбудий назарида Европа мамлакатларида уч хил давлат тузumi барпо этилган бўлиб, булар: монархия, парламентар республика ва республика идора усуллари дур.

Беҳбудий худди шу йили "Хуршид" газетасининг 6-сонида эълон қилинган "Хайрул умури авсатуҳо" номли мақоласида Россияда сиёсий фаолият юргизаётган партиялар ва уларнинг дастуруламалларини ҳам синчиклаб ўрганганини намоиш этган эди. Унинг кузатишига кўра, ўша пайтда амалда бўлган Россиядаги тўртта партия қуйидагилардир:

1. Мустабид фирқаси (ҳукумат партияси).
2. Машрутаи авомия (кадетлар партияси).
3. Иштирокиюн оммавиюн (социал-демократлар партияси).
4. Россия мусулмонлари иттифоқи.

Ушбу тўрт партиянинг сўнггиси 1906 йил 13-23 январь кунлари Россия мусулмонларининг Петербургда бўлиб ўтган II курултойида тузилган. Агар тўрт партиядан дастлабки иккисининг Европадаги давлат тузумларидан монархия ва парламентар республикага руҳан яқин эканлигини, айниқса, етакчи партиянинг мустабид партияси деб аталганини инобатга олсак, Беҳбудийнинг чор ҳукумати ва унинг етакчи партиясига бўлган муносабати, айниқса, ойдинлашади. Шунингдек, унинг келажакда Россия мусулмонлари иттифоқига катта умид билан қарагани ҳам маълум бўлади.

Беҳбудийнинг бу мақоласи халқ оммаси сиёсий саводини чиқариш мақсадида ёзилгандек таассурот туғдиради. Эҳтимол, Беҳбудийдек етакчи сиёсий арбобнинг ўз олдига қўйган вазифаларидан бири, халқни сиёсий жиҳатдан саводли қилиш ва секин-аста уни сиёсий кураш майдонига олиб чиқиш бўлгандир.

2001 йили Хаарлем (Голландия)да нашр этилган "Туркистонда янгилик ҳаракатлари ва ихтилоллар. 1900-1924"

деган тўпладан маълум бўлишича<sup>6</sup>, М.Беҳбудий 1907 йилда Россия 3-Давлат Думаси йиғилишида кўриб чиқиш учун "Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси"ни тайёрлаган ва бу "Лойиҳа"ни Давлат Думасининг Мусулмон фракциясига топширган. Мазкур "Лойиҳа" Беҳбудийнинг Россия Давлат Думасига таклифи сифатида ёзилгани учун Думанинг Мусулмон фракцияси уни шу соҳага яқин кишиларга фикр олиш учун берган ва у шундай йўл билан Туркистон масалалари бўйича таниқли мутахассис Исмоилбек Гаспралининг кўлига тушган. "Лойиҳа"га ёзилган кириш сўзидан маълум бўлишича, Беҳбудий 2-Давлат Думасининг Мусулмон фракциясига ҳам бир неча маърузалар ёзиб берган ва уларда Туркистон мухторияти билан боғлиқ бўлган муҳим масалаларни кўтарган. Бизнингча, зикр этилаётган "Лойиҳа"да Беҳбудийнинг ўша маърузаларда илгари сурган айрим фикр ва мулоҳазалари ҳам муайян ҳукукий нормалар сифатида ўзининг янгича талқинини топган бўлиши мумкин.

Лойиҳа тўққиз бўлимдан иборат бўлиб, улар қуйидагилардир:

1. Дума хусусинда.
2. Русия мусулмонлари раиси.

3. Туркистон Идораи руҳония ва доҳилияси асосининг мусаваддаси (қораламаси) Туркистон Идораи руҳония ва доҳилияси хусусинда.

4. Идораи руҳония ва доҳилия асосларининг ҳатти-ҳаракати.

5. Идораи руҳония ва доҳилия тасарруфиндаги ишлар.

6. Идораи руҳония ва доҳилия масъулияти.

7. Туркистон қозилари хусусинда.

8. Жоний ва бадкорлар (жиноятчи ва безорилар).

---

<sup>6</sup> Reform Movements and Revolutions in Turkistan, 1900-1924. Studies in Honour of Osman Rhoja. Edited by Timur Kocaoglu. Haarlem, Netherlands, 2001.-436-466.

## 9. Туркистон яхудийлари ва ажнабийлари.

Туркистоннинг илғор кишилари сафидан ўрин эгаллаган Беҳбудий 1906 йили Нижний Новгородга бориб, Россия мусулмонларининг турмуш ва маданияти муаммоларига бағишланган қурултойда иштирок этди. Унинг мазкур қурултойда Туркистон мусулмонлари гуруҳига раҳбарлик қилиши ва катта нутқ сўзлаши йиғилганларда яхши таассурот қолдиради. У Россия Давлат Думаси Мусулмонлар фракцияси аъзолари ўртасида обрў-эътибор қозониб, Туркистон муаммоларини улар ёрдамида Давлат Думасига ҳавола этмоқчи бўлади.

Беҳбудийнинг 3-Давлат Думаси Мусулмонлар фракциясига йўллаган "Лойиҳа"сининг Туркистон маданий мухториятига бағишлангани бежиз эмас. Проф. Б.Қосимовнинг "Жаҳон адабиёти" журналининг зикр этилган сонидан босилган кириш сўзида ёзишича<sup>7</sup>, 1- ва 2-Давлат Думаларида қизғин муҳокама этилган масалалардан бири ҳам мухторият масаласи эди. Аммо мухторият тушунчаси ўша вақтда ҳали сиёсий-ижтимоий ва маданий мустақиллик маъносини англатмаган. Бинобарин, Россия мусулмонлари маданий мухторият тушунчаси остида миллат миллий-маданий турмушининг дахлсизлигини назарда тутганлар. Бу ўша давр учун, шубҳасиз, жасоратли ҳаракат ҳисобланган.

Энди бевосита "Лойиҳа"нинг биринчи бўлимига эътибор қаратадиган бўлсак, унда, асосан, Туркистон аҳолисидан Давлат Думасига вакил сайланишининг ҳуқуқий нормалари ҳақида баҳс боради. Беҳбудий бу масалада Туркистондаги мусулмон аҳолисининг сонидан келиб чиққан ҳолда вакил сайланишини лозим, деб билади. Бу моддага эслатма сифатида айтиш лозимки, ўша вақтда Туркистонда ўрнашиб олган рус

---

<sup>7</sup> Жаҳон адабиёти. - 2003. - 3-сон.

аҳолисининг сони (322 минг) маҳаллий халқ нуфузи (5 миллион 378 минг) дан қарийб йигирма марта кам бўлган.

"Лойиха"даги "Русия мусулмонлари раиси" деб номланган иккинчи бўлимнинг маъно-моҳияти қуйидаги масалага қаратилган. Беҳбудийнинг фикрича, Умумроссия мусулмонларининг диний ва ҳаётӣ ишларини бажариш ҳамда барча руҳония ва доҳилия идораларига раҳбарлик қилиш учун Петербургда, яъни Россиянинг пойтахтида маҳкамаи исломия ташкил этилиши, ҳам диний билим, ҳам замонавий воқеалардан яхши хабардор мусулмонлардан бирининг бу маҳкамага маълум бир муддатга раис этиб сайланиши лозим.

Туркистон идораи руҳония ва доҳилияси масалаларига бағишланган учинчи бўлим "Лойиха"нинг энг катта бўлими бўлиб, ўн моддадан иборат. Бу моддаларнинг асосий мазмуни қуйидаги масалаларни ўз камровига олган:

1. Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ёттисув, Закаспийск вилоятларидан иборат Туркистон учун бир идораи руҳония ва доҳилия (Диний ва ички ишлар идораси)ни ташкил этиш ва бу идорани Тошкент шаҳрида барпо этиб, унга "биринчи даражали уламо синфидан шариат ва замондан хабардор киши"ни сайлов йўли билан беш йиллик муддатга шайхул-ислом этиб тайинлаш.

2. Мазкур идорани қуйидаги тартибда ташкил этиш: 1 раис – шайхул ислом, 5 диний аллома – аълам, 5 олий ва ўрта маълумотли мусулмон – чилон (аъзо), шунингдек, мирзо ва саркотиб.

3. Аълам ва чилон (аъзо)ларни ҳар бир вилоятдан беш йиллик муддатга сайлов йўли билан тайинлаш.

4. Идораи руҳония ва доҳилия таркибига, юқорида қайд этилган аълам ва чилон (аъзо)лардан ташқари, барча маҳаллий яҳудийлардан бир нафар яҳудий олимни сайлов йўли билан жалб этиш.

5. Туркистоннинг ҳар бир вилоятида Идораи руҳония ва доҳилия шўъбаларини очиш ва бу шўъбаларга вилоят шаҳарларининг мусулмонлар яшайдиган қисмидан жой бериш.

6. Идораи руҳония ва доҳилия шўъбасининг таркибини қуйидагича белгилаш: 1 раислик қилувчи – охунд, 3 диний уламо – вилоят аълами, 1 олий маълумотли мусулмон – вилоят чилони (аъзоси) ва, агар лозим топилса, мирзо (саркотиб).

7. Ҳар бир вилоятда Туркистон Идораи руҳония ва доҳилияси, унинг шўъбалари ва дорулқазо (қозихона) ҳукм ва талабларини ижро этадиган ижроия маҳкамасини тузиш.

8. Маҳкамага маълумотли мусулмонлардан сайлов йўли билан раис этиб тайинлаш.

9. Туркистондаги мусулмон волост йўллар бошқарувчилари, старшина ва старший (катта) оқсоқолларини ижроия маҳкаманинг амирлигига тобе деб ҳисоблаш.

10. Бу идораларнинг барчаси шўъбаи руҳония ва шўъбаи ҳаётига бўлинадилар. Беҳбудий Туркистон Идораи руҳония ва доҳилиянинг раҳбарияти ва таркибий қисмларига кенг тўхтабгина қолмай, унинг фаолият доирасини ҳам белгилаб берган. "Лойиҳа"нинг шарҳланаётган бу биринчи қисмида Идораи руҳония ва доҳилия масалалари муаллифнинг диққат марказида туради. Бунинг сабаби шундаки, XX аср бошларида Туркистон аҳолиси ўртасида Ислом дини катта мавқега эга бўлиб, унинг маънавий ва маданий ҳаётига, Беҳбудий ўйлаганидек, янги диний тузилма – Идораи руҳония ва доҳилия орқали таъсир кўрсатиш ва аҳолининг турмуш тарзини шу тузилма ёрдамида ўзгартириб бориш мумкин эди.

Кўрамизки, Беҳбудий талқинидаги Идораи руҳония ва доҳилия Туркистон аҳолиси ҳаётининг қарийб барча муаммолари билан шуғулланиш ва бу муаммоларни шариат амаллари асосида ҳал этиш ҳуқуқига эга. У ҳатто аҳолидан

тушган шикоят ва аризалар асосида маҳаллий рус маҳкамаларига мурожаат этиши, улар хатти-ҳаракатига нисбатан норозилик билдириши ҳам мумкинки, бу "Лойиҳа"нинг қимматини янада оширган.

Ниҳоят, Идораи руҳония ва доҳилиянинг жавобгарлигига бағишланган сўнгги 6-бўлим қуйидаги масалаларни ўз ичига олган:

1. Идораи руҳония ва доҳилия шўъбалари, ижроия маҳкамасининг, аълам ва аъзолари ҳамда қозихона ходимларининг хиёнат ва жиноятлари Идораи руҳония ва доҳилия маҳкамаси томонидан текширилади.

2. Туркистон Идораи руҳония ва доҳилиянинг раис, аълам ва аъзоларининг жиноятлари тафтиш комиссияси томонидан ўрганилади. Россиядаги барча Идораи руҳония ва мухториятларни текшириш Умумроссия мусулмонлари раиси маҳкамасининг вазифасига киради.

Туркистон Идораи руҳония ва доҳилиясининг тузилмаси, аъзоларининг хатти-ҳаракати, тасарруфидаги ишлар ва масъулияти Беҳбудий томонидан шундай мукаммаллик билан ишлаб чиқилганки, унинг ҳам шариат қонун-қоидалари, ҳам замонавий ҳуқуқий билимларни пухта эгаллаганлиги яққол кўриниб туради.

Беҳбудий қозихонада ишлагани ва бу соҳани мукаммал билгани учун Туркистон қозиларининг ҳуқуқий мақоми ва қозилик тизимининг ҳуқуқий масалаларини ўн моддада ифодалаган ва бу моддаларнинг асосийлари қуйидагилардир:

1. Туркистон қозилари ҳозирги тартибда сайланиши, аммо уларнинг бу лавозимга лойиқликлари Идораи руҳония ва доҳилия ёки шўъбасининг шаҳодатномаси билан тасдиқланиши лозим. Уларни бўшатиш масаласи ҳам мазкур Идора ихтиёридадир.

2. Туркистон музофотидаги ҳукм чиқарадиган бошқа мансаблар тугатилиб, улар ўрнига шаръий қозилар мансаби жорий этилсин.

3. Ҳар бир волостда бир қозихона, ҳар бир қозихонада эса бир қози ва бир муовин мансаби белгилансин.

4. Қози ва муовиннинг вазифалари ҳозиргидек халқ тарафидан белгиланиб, маоши Идораи руҳония томонидан берилсин.

5. Бир қозининг ҳукмидан норози бўлган киши ҳозиргидек 4 қозидан иборат кенгашга мурожаат этсин.

6. Қозилар кенгашининг ҳукми апелляция учун Идораи руҳониягача кўтарилиб, бекор қилиниши ёки рад этилиши мумкин.

7. Қозихонада ёзиладиган барча ҳужжатлар туркча (ўзбекча) ёзилиб, даъво ва ҳужжат суммаси чекланмаслиги лозим.

8. Туркистон қозилари томонидан тасдиқланган барча васиқалар, ҳукм ва хатлар Россиядаги адлия маҳкамалари томонидан эътиборга олинishi мақсадга мувофиқ ва ҳ.к.

"Лойиҳа"нинг "Жоний ва бадкорлар" ("Жиноятчи ва безорилар") деган саккизинчи ҳамда "Туркистон яҳудийлари ва ажнабийлари" деган тўққизинчи бўлимлари ҳам мазкур масалаларга оид ишларни адолатли ҳал қилишга қаратилган моддалардан ташкил топган. Беҳбудий Идораи руҳония ва доҳилия фаолияти билан боғлиқ бу ҳуқуқий қарашлари ва таклифларини баён этгач, ҳукумат идораларининг фаолияти билан боғлиқ "талаб ва модда"лардан иборат "Лойиҳа"нинг иккинчи қисмини ҳам Мусулмон фракциясига маъруза тарзида тақдим этган. Бу қисм қуйидаги тўрт бўлимдан ташкил топган:

1. Миллий маҳкамалар хусусинда.

2. Вақфлар хусусинда.

3. Умумий мактаблар.

4. Сув ва ерлар хусусинда.

Биринчи бўлимдаги Бехбудийнинг қарашлари мазкур маҳкама ишини тубдан қайта қуришга қаратилгани билан, айниқса, аҳамиятлидир. Бехбудийнинг бу масала бўйича қарашлари ва таклифлари ўн икки моддадан иборат бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

1. Туркистон ўлкасининг бош маҳкамасидаги мулкӣ, молий ва илмӣ шўъба ҳамда мажлис (кенгаш)ларига мусулмонлардан идора ходими, аъзо ва маслаҳатчилар тайинлаш.

2. Барча вилоят маҳкамаларининг шу масаладаги шўъба ва мажлис (кенгаш)ларига мусулмонлардан лозим қадар аъзо ва маслаҳатчи тайинлаш.

3. Ҳар бир шаҳар ва катта қасаба (шаҳарча)да шаҳар Думаси очилиб, аъзолари сонини аҳолининг жинси (тури)га қараб тақсим қилиш.

4. Россия адлия маҳкамалари сайловига ва бу маҳкамалардаги мансабларга сайланишга мусулмонларни ҳақли деб ҳисоблаш.

5. Туркистон турмушидан хабарсиз юристларни Туркистон адлия маҳкамаларига ҳоким этиб тайинламаслик.

6. Қози ё судьялар жазо тайин қилмагунча ҳеч кимни ҳибсга олмаслик.

7. Туркистонда Идораи руҳонияни тезлик билан очиш.

8. Қозилар ҳукмини прокурор назоратидан чиқарилиб, Идораи руҳония ихтиёрига топшириш ва ҳ.к.

"Лойиҳа"даги вақф масаласига бағишланган иккинчи бўлимнинг мақсад ва моҳияти вақф ишларини буткул Идораи руҳония ихтиёрига ўтказишга қаратилган. Бехбудий, "Лойиҳа"нинг бошқа бўлимларидан ҳам маълум бўлганидек,

ўлкадаги асосий ишларга раҳбарликни амалга ошириш учун Идораи руҳония ва доҳилияни тузиш ҳамда ҳукумат маҳкамалари тасарруфидаги бир қатор вазифаларни шу Идора ихтиёрига ўтказиш йўли билан Туркистоннинг "маданий мухторияти"га эришмоқчи бўлган.

Энди "Лойиҳа" муаллифининг умумий мактабларга оид ҳуқуқий таклифлари билан танишайлик. Бу масалага оид таклифлар қуйидаги тўрт моддадан иборат:

1. Россиядаги умумий таълим (ўқитув) масаласи ва моддаси Туркистонга ҳам барабар тегишли, деб ҳисоблансин.

2. Туркистондаги мактаб ва мадрасалар ҳукумат (рус маъмурияси назарда тутилмоқда) назоратидан озод этилсин.

3. Умумий ўрта ва олий мактабларга мусулмонлардан комиссия тайинлансин. Рус ҳарфи (ёзуви) мусулмон мактабларида жорий этилмасин.

4. Мусулмон бор бўлган ҳар хил корхона, ҳибсхона ва аскархонага мусулмон руҳонийси тайинлансин.

Юқоридаги моддалардан шу нарса аён бўладики, Беҳбудий бир томондан, Туркистон Россиянинг таркибий қисмига киргани ҳолда бу ерда яшовчи мусулмонларнинг Россиядаги ижтимоий имтиёزلардан фойдалана олмаётганларини кўзда тутиб, маҳаллий халқнинг Россиядаги рус фуқаролари билан тенг ҳуқуқли бўлиши, иккинчи томондан, Туркистондаги рус маъмуриясининг раҳбарлик ҳуқуқларини чегаралаш, Туркистоннинг "маданий мухторият"ига эришиш йўллари ахтарган. Беҳбудийнинг бундай интилишлари "Лойиҳа"нинг сув ва ер ҳақидаги бўлимида ҳам ўз ифодасини топган.

Ҳукумат идоралари тасарруфидаги масалаларга бағишланган сўнгги бўлим "Сув ва ерлар хусусинда" деб аталган бўлиб, қуйидаги моддалардан иборат:

1. Дунёнинг қайси мамлакатада яшашидан қатъий назар ҳар бир мусулмон Туркистондан ер сотиб олишга ҳақлидир, худди шунингдек, туркистонликлар ҳам дунёнинг бошқа мамлакатларидан ер сотиб олишлари мумкин.

2. Сахро-биёбон, тоғли жойларда яшовчи ва шаҳар халқининг маиший турмуш талаби билан яйлоқ, чашма, ўрмон, кон, кўл, ўтлоқ ва дарёдан фойдаланишни таъқиқловчи қонунлар бекор қилинсин.

3. Дарё ва катта-кичик ариқ сувлари тақсими аҳолининг иттифоқи ва маслаҳати асосида кечсин.

4. Туркистон халқи талаб қилмагунча Туркистонга муҳожир юборилмасин.

5. Туркистон шаҳарларидаги ерлар тегишли қонун чиқмагунча ғайримусулмонларга на вақтинча, на абадий фойдаланиш учун берилмасин.

Беҳбудий 1907 йил ноябрь ойида ёзилган бу ҳужжати билан Россия мустамлакачилик сиёсатининг Туркистондаги кишанларини бўшаштирмоқчи бўлганки, биз бу ҳужжатда орадан ўн йил ўтгач, 1917 йилда амалга ошган Туркистон Мухторияти ғояларининг дастлабки садоларини кўрамиз. Беҳбудийнинг бу "Лойиҳа"си билан Туркистондаги мустамлака давлат тузумини ислоҳ этмоқчи бўлгани шубҳасиз. Ўлкадаги бир қатор ҳаётий масалаларнинг давлат тасарруфида Идораи руҳония ва доҳилия ихтиёрига ўтказилиши, шунингдек, мактаб, сув ва ер масалалари юзасидан олға сурилган таклифлар Беҳбудийнинг ўз давридан камида ўн йилга илғорлаб кетганини кўрсатади.

1914 йили эса иккинчи маротаба араб мамлакатларига саёҳат қилди. Агар бу сафарнинг бир қисми Нижний Новгородда 1906 йил 23 август куни очилган Россия мусулмонлари курултойи ҳамда миллий ишларга доир мажлис туфайли амалга

ошган, бинобарин, унинг ижтимоий фаолияти билан боғлиқ бўлган бўлса, иккинчиси бевосита маълум мақсад йўлида қилинган саёҳатдир. Шу нуқтаи назардан қараганда, "Ойина" журналининг 1914-1915 йиллардаги бир қанча сонларида босилган Беҳбудийнинг "Саёҳат хотиралари"<sup>8</sup>га назар ташлаш адиб ва унинг дунёқараши тўғрисида муайян тасаввур ҳосил қилишимизга имкон туғдиради.

Маҳмудхўжа Беҳбудий 1914 йил 29 май куни Самарқанддан йўлга чиқиб, поездда Байрамали – Марв – Ашхабод – Қизил Арвот - Красноводск манзиллари орқали Каспий денгизига қадар боради. Сўнг пароходда Бокуга йўл олиб, ундан Туркияга ва араб мамлакатларига ўтади. "Саёҳат хотиралари" ана шу саккиз ойлик сафарнинг ўзига хос кундаликларидан иборат. Бинобарин, биз бу хотиралар орқали атоқли маърифатпарварнинг шахси, дунёқараши тўғрисидагина эмас, балки феъл-атвори, инсоний фазилатлари ҳақида ҳам тасаввур ҳосил қиламиз. Модомики, шахсий қарашлар ижтимоий дунёқарашнинг бир қисми экан, уларнинг ҳам аҳамиятли экани ўз-ўзидан аён дир.

...7 июнь куни кундуз соат ўн иккиларда пароход денгизни кўпиртириб, ҳаракатга кирди. Қисқа бир фурсатда шаҳар ва ер ғойиб бўлиб, ҳаммаёқни бепоён сув салтанати эгаллаб олди. Пароход чархпалагининг гумбури бошқа хаёлларни бошдан учириб юборди. Шундай бир аснода ёлғиз ўйлаш мумкин бўлган нарсасув, денгиз ва пароход эди. Беҳбудий пароходнинг 1 ва 2 – синфларида бор-йўғи мусулмонлардан ўзи билан бирга 3 киши, қолган мусулмонларнинг 3-синфда, "факру заруратдан оёқ остида ва ҳожатхоналар ҳамсоялиги"да ўтириб ва оқшом ётиб кетишини кўз олдига келтирди. Бир томондан, денгизнинг гўзал манзараси, замонавий пароход, бу гўзаллик ва қулайликдан

---

<sup>8</sup> Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 1997. – Б. 53-144.

баҳраманд бўлиб кетаётган носаролар, иккинчи томондан, ғариб, афтодаҳол мусулмонлар.

"Биз, мусулмонлар, нима учун Қуръон, санъат ва ғайратдан узоқ кетдик?"<sup>9</sup>- деб ҳайқиради Беҳбудий бу зиддиятли манзарани кўриб. Агар "санъат"дан узоқлашишни асл маъносида тушунсак, "ғайрат"дан узоқлашиш эса шундай кемаларни ярата билмаслик, ўз меҳнати билан инсон ақлининг зийнати ва маҳсули бўлган нарсаларни бунёд эта билмаслик ва "ҳожатхоналар ҳамсоялиги"да ётиб туришдир.

Бир томондан, бояги ғариб кишилар ва уларнинг ғариб ватани. Иккинчи томондан, бу ғариб ватаннинг бойликлари ва уларга кўз тиккан кимсалар... Беҳбудийнинг хаёлига биринчи бўлиб шу фикр келади: "Мен ичимда дедим: "Ташаккур рус ҳукуматиғаким, сизни қўймайдур, валлоҳ, сиз, яҳудийлар, биз, ахмакларни дарбадар ва беватан этарсиз..." Лекин унинг айни пайтда ўз ватандошлари, улар турмушининг аянчлилиги сабаблари тўғрисида ҳам ўйламаган бўлиши мумкин эмас.

Беҳбудий учун ушбу сафарнинг энг ёқимли хотираларидан бири, Истанбулдаги "Гулхона" паркида Исмоилбек Гаспирали билан тасодифан учрашиб қолиши ва у қўнган "Шоҳин поша" отелида устоз билан ярим кечага қадар бўлган мулоқотдир. Беҳбудий, Исмоилбекнинг илтимосига кўра, Туркистоннинг ҳар бир йирик шаҳаридаги маърифий ва маданий аҳвол билан таништиради ва, ўз навбатида, ўзи ҳам ундан янги маълумотларни олади. Ана шу суҳбат тавсифидан маълум бўлишича, 1913-1914 йилларда "туркистонли қардошлар" болаларини "ҳукумат мактаблари"га бера бошлаганлар. Бошқача айтганда, болаларнинг мадрасаларга эмас, балки ҳукумат рухсати билан очилган усули жадида мактабларига бориши Гаспирали учун қувончли хабар эди. И.Гаспиралининг Беҳбудий

---

<sup>9</sup> Беҳбудий Маҳмудхўжа. Танланган асарлар. - Т.: Маънавият, 1997. – Б. 67. Ушбу нашрдан олинган кўчирмаларнинг ҳаволаси бундан кейин матндан сўнг қавс ичида бериб борилади.

келтирган сўзидан шу пайтда Туркистонда 2 жарида ва 1 мажалла бўлганлиги ҳам англашиладики, бу рақамлар Самарқанд шаҳрига, хусусан, Беҳбудийнинг ўзига тааллуқли экани шубҳасиздир.

Гаспирали самарқандлик биродарининг сўзларини тинглаб, унга бундай маслаҳат беради: "Албатта, мустанди (асосли – Р.Ш.) тараққийсиз ҳукумат мактабларинда зиёдароқ бола берингиз. Рус маданиятидан қочмангиз". Сўнг бундай нидо қилади: "Оҳ, билмийм, Бухоро на ўлур" (80-бет). Бу сўзлардан унинг келажак учун жаҳид мактаблари кўплаб ёшларни тарбиялаб чиқариши лозим, демокчи бўлгани аниқ ва равшандир.

Беҳбудий сафари давомида Шом (Дамашқ)да бўлади ва шу шаҳар бағридаги Нафс шаҳарчасини зиёрат этиб, унда 200 минг қадар халқ яшаши, шундан 170 минги мусулмон, қолганлари эса "рум, катўлик, прутестант, сурёний ва 6 мингга қадар яҳудий" экани, аммо уларнинг барчаси араб тилида сўзлашишини айтади: "Шаҳарга 300 қадар жомеъ ва кўб эски мактаб ва бир неча эски мадрасалар бордур. Янги мактаблар бўлса, шундан иборатдур: ҳукуматнинг мулки эъдодий (тайёрлов мактаби – Р.Ш.), мулки аскарӣ (аскария мактаби – Р.Ш.), мулкиъи рушдийя (ўрта мактаб – Р.Ш.), султони туркий, султони арабий ва бир неча ибтидоия мактаблари бордур. Ҳукуматнинг яна бир "мактаби санойеъ"и ва икки катта кутубхонаси бордур. Нафс шаҳрида бир неча матбаа ва 2-3 жарида чиқар. Халқ ва жамият тарафидан идора қилинатурган арабий ва Ислом низоми мактаблари ушбудур: ватан эъдодийяси, мадрасат ут-тараққӣ рушдийя, иттиҳоди рушдийя, савқ ут-тийн рушдийя (қишлоқ хўжалиги бўйича ўрта мактаб – Р.Ш.), мадрасат уш-шарқия рушдийя, таълим ул-ватания рушдийя ва яна булар учун бир

неча ибтидоия мактаблар, шаҳарда мусулмон араблардин ажзаъхона-аптик бор" (92-бет).

Маърифат шайдоси қаерга бормасин, ўша ерда биринчи навбатда ўқув муассасалари, маданият корхоналари, маиший хизмат тармоқлари билан қизиқди. Чунончи, у Байрутдаги дорилфунунлар Европа ва Америка сармоядорлари томонидан идора этилса-да, асосий фанларнинг араб тилида ўқитилиши, француз, немис ёхуд инглиз тилларининг эса фақат бир фан сифатидагина ўрганилишини кузатди. Бу катта маърифат кошонасида оламнинг Туркистон ва Бухородан бўлак барча еридан, ҳаттоки Япониядан ҳам келган талабаларни кўрди. Бу ерга келиб, ўрнашиб қолган туркистонлик кишилар эса ҳожиларни "шикор этиш"дан, овлашдан бошқа нарсани билмаслиги Беҳбудийни ғоятда ранжитди. "Ажнабийларнинг минглаб талабалик ҳар навъ дорилфунуни ва неча юзлаб талабалик ҳар навъ мактаби, - деб ёзади у, - эллиқдан зиёда бўлуб, мунтазам расадхона, кимёхона, ташриҳ ва жарроҳи ва ҳикматхоналари бордур. Туркларнинг ҳам мулкӣ рушдийяси, аскарӣ рушдийяси, мактаби султонӣ, икки қизлар рушдийяси, тўрт ибтидоӣ мактаби ва ўттуз қадар мусулмон мактаблари бордур. Мунда матбаа ҳам кўб бўлуб, хейли арабий қадим ва жаид, динӣ, адабий, фаннӣ ва ҳар навъ китоблар ва йигирма қадар мажалла ва жаридалар нашр бўлинадир" (102-бет).

Бинобарин, араб мамлакатларида Европа ва Американинг таъсири сезиларли бўлса-да, мамлакатнинг асл эгаси араблар экани ҳар қадамда аён бўлиб турган. Беҳбудий гарчанд янгилик тарафдори, санъат ва адабиётнинг янги турларига хайрихоҳ шахс бўлса-да, араб шаҳарлари ҳаётига кириб борган кино, унинг ўз ифодаси ила айтганда, синематограф ва театр билан у қадар қизиқмаган.

Жадидлар учун, биринчи навбатда, мактаб таълим ва тарбия ўчоғи бўлган. Шунинг учун у Туркияда ҳам, араб шаҳарларида ҳам мактаб ва дорилфунунлар аҳволи билан кўпроқ қизиққан. Туркистонда аҳолининг майлини жадид мактабларига тортиш қийинчилик билан кечаётган бир пайтда, Арабистонда турли-туман мактабларнинг кенг тармоқ отгани, мактаб, кино, театр сингари янгиликларга араб уламоларининг қаршилиқ кўрсатмагани Беҳбудийда ҳавас туйғуларини уйғотган. Икки Шарқ мамлакатининг қиёси Туркистон халқларининг ҳаддан зиёд орқада қолганларини ва жадидлар олдида турган маданий-маърифий ишларининг ниҳоятда кўплигини кўрсатди. Беҳбудий ана шу сафар чоғида маҳаллий халқни маориф ва маданиятдан четда ушлаб туриш Россия мустамлакачилик сиёсатининг бош тамойили эканини тушунди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий 1914 йил сафаридан ана шундай фикр-хулоса билан қайтди. Беҳбудий ушбу сафар чоғида, оддий сафардан фарқли ўлароқ, бошқа мақсадларни ҳам кўзлаган эди. "Ойина" журналининг муҳаррири бўлмиш Беҳбудий учун бу, аввало, хизмат сафаридир. У саккиз ойлик сафари давомида сиҳат-саломатлигини тиклаш билан бир қаторда зиёрат қилган шаҳар ва мамлакатларнинг иқтисоди, географияси, тарихи, архитектураси, мактаб ва маорифини ўрганди. Шунингдек, бу мамлакатлардаги сиёсий вазият ва халқ ҳаёти билан танишди; банк иши, темир йўл, хотин-қизлар аҳволи каби турли-туман муҳим масалалар эътиборини тортди. Мазкур сафар Беҳбудий дунёқарашининг чуқур фалсафий хулосалар билан бойишига сабабчи бўлди. "Бу сафар унинг билимлари бойиши ва гуманистик фалсафасининг ривожланишида улкан аҳамиятга моликдир. Арбобнинг фалсафий ақл-идроки ва табиати она-Туркистоннинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий тараққиёти ҳақидаги ғоялари ва орзуларининг муайянлашишига ёрдам

берди",<sup>10</sup> деб ёзганларида Д.Алимова ва Д.Рашидова мутлақо ҳақдирлар.

Немис олимаси Ингебор Балдауф ҳам ушбу масала тўғрисида сўз юритиб, агар "Ойна" Париждан то Японияга қадар бўлган дунёни Ўрта Осиё буржуазиясига кўрсатган бўлса, "Саёҳат хотиралари" Туркистон қаршисида мусулмон Шарқини кашф этиб берди", деб ёзган<sup>11</sup>.

Беҳбудийнинг сиёсий публицист сифатидаги фаолияти 1913-1915 йилларда, "Ойна" журнали ва "Самарқанд" газетасини нашр этган вақтда, айниқса, кучайди. Бу вақтда у нафақат Туркистон халқлари ҳаётини, балки хорижий Шарқ мамлакатларидаги аҳволни ҳам яхши билган ва ҳар икки ҳаётни ўзаро қиёслаган ҳолда газета ва журналнинг ғоявий йўналишини белгилаб олган ва аниқ мақсад билан ҳаракат юргизаётган эди. 1917 йилга қадар кечган даврда косиблик энг кўп тарқалган ва шу билан бир қаторда кўп меҳнат талаб этадиган касб эди. Шунинг учун ҳам Беҳбудий "Аъмолимиз ёинки муродимиз" деган мақоласида<sup>12</sup> шу касб эгаларини назарда тутиб ёзади: "Бечора косибни аъмоли тўйдур. Ўзи роҳат юзини кўрмайдир. Кеча-кундузни, 18 балки 20 соатни меҳнатга ўтқаратургон косибларимиз бордур... Ўн ва йигирма саналар меҳнат ва машаққат этар ва худодан ўғил тилар, тўй қилмоқ учун. Ана бечорани аъмоли. Йигирма саналик меҳнати уч кунда тамом" (158-бет). Беҳбудий уч кунлик тўй баъзи оилаларни ўн йил, ҳатто бир умрлик ташвишларга гирифтор этиши, хонавайрон қилиб, беватан айлаши мумкинлигини таъкидлайди. Бир тўй косиб учун минг, ўртаҳол киши учун 2000 ё 3000,

---

<sup>10</sup> Алимова Д., Рашидова Д. Маҳмудходжа Беҳбудий и его исторические воззрения. - Т.: Маънавият, 1998. – С. 8.

<sup>11</sup> Балдауф Ингеборг. Маҳмудхўжа Беҳбудий Фаластинда, - "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". - 1993, 21 май.

<sup>12</sup> Беҳбудий Маҳмудхўжа. Танланган асарлар. - Т.: Маънавият, 1997. – Б. 156-159.

"нимбой" учун эса 5000 сўмга тушади. Ва бу сўмлар уч кунлик тўйда еб-ичилиб кетади. Косиб ҳам, ўртаҳол ҳам, ҳатто "нимбой" ҳам бу маблағни бонка, фирма ё "фойдахўр"дан олади. Шунинг учун ҳам улар қарзни тўлаш пайтида "боғу хона ва уйи ичидаги асбоб"ни сотишга, ҳатто, "бечора келин ва куёв"нинг кўрпа ва либосини "қарзгоҳ"га беришга мажбур бўлишади. "Нимбойлар синар, - деб ёзади Беҳбудий, - тириклигинда бўлмаса, ўлганда синар. Аҳлу аёли дарбадар бўлур. Ай, бу нима? Тўғриси, бир навъ девоналик эмасми? Субҳоноллоҳ, қарз олиб, халқга ош бермоқ ақлсизлик эмасми? (таъкид бизники – Р.Ш.) Ҳамда иллати бедавосидур" (158-бет).

Халқ фақат тўй муносабати билан эмас, балки бошига мусибат ташвиши тушганида ҳам шунга яқин оқибатларни бошидан кечириши мумкин. Беҳбудий чинакам гуманист инсон ва маърифатпарвар сифатида халқни ичдан кемираётган урф-одатларнинг паст-баланд томонларини очиб ташлайди. У кўтарган масала хусусий аҳамиятга эмас, балки умумўзбекий аҳамиятга моликдир. Негаки, катта халқнинг тўйи бўлмаган, ўлими бўлмаган куни йўқ. "Ҳар кун, - деб ёзади публицист, - бир мусулмонни нимарсалари бозорга дини учун... сотилур. Ҳар кун на қадар векселлар – "протест", на қадар дўкон, корхона ҳажз (печать) бўлур. Бу ниманинг жазоси? Тўй, маърака, таъзия, кўпкари, базм". Ҳолбуки, бир маҳаллада 20 нафар кишидан бири ё саводли, ё саводсиз. Ҳаттоки, бугун қозилик қилаётган киши ўрнига эртага шундай бир саводли-илмли киши топилмаслиги мумкин. Беҳбудий ана шундай халқ турмуши манзарасини чизиб, хитоб қилади: "Ҳой, ҳой, халойиқ! Бизлар девонами, соғ? Албатта...Биз тўй ва маърака хаёлидан лаззат олардук. Тўю маъракамиз ила фахр қилар эдук. Тўю маъракага сарф қилинатурғон оқчани жамламоқ ва ё қўлға киргузмоқ учун ҳаракат этардук. Агарда тўй ва маъракага қадимгидек оқча

тўкмасак, ул оқчани на қилмоқ керак? Мунга жавоб берилурки, *тўй ва маърака қилинсун. Аммо ҳозиргидек исроф этмасдан қилинсун. Ва мумкин қадаринча кичик қилинсун. Ва ортиқча пул ила болаларни мусулмон ва руси яхши ўқитўлсун. Тўю маъракага сарф қилинатурғон оқчани эски мадраса ва мозору масжид ҳамда мактабларни шикаст-рехтларига сарф этилсун. Тўй ва маърака оқчасидан болаларни ҳукумат мактабларига берилсун ва бу оқчадан талабаларни Макка, Мадина, Миср, Истанбулга ва Русия дорилфунун ва дорилсаноатларига юборилиб, диний ва дунёвий ва замонавий одамлар етишдурмоқга саъй қилинсун (таъкид муаллифларники). Бизни Туркистонда муаллим оздурки, тўю маъракага сарф қилинатурғон оқча ила Кафказ, Қирим, Ўрунбурғ ва Қозонга усули таълим ўрганмоқ учун бола юбормоқ керакдур..." (159-бет).*

Кўрамизки, зикр этилган мақолада Беҳбудий икки муҳим масалани кўтарган. Уларнинг ҳар иккиси ҳам халқ тақдирида ўз аксини кўрсата оладиган масалалардир. Беҳбудий халқнинг тўй ва маъракалар туфайли яна ҳам қашшоқланиши мумкинлиги ҳақида бонг уриб, уни ортиқча сарф-харажат қилмасликка чақирганида, хонавайрон бўлиши ҳақида огоҳлантирганида оташин гуманист сифатида майдонга чиқади.

Беҳбудий гарчанд ҳар икки харажатнинг моддий жиҳатдан фарқини кўрсатиб ўтмаган бўлса-да, кейинги харажат аввалгисига нисбатан анчагина оз. Лекин, энг муҳими, бу еб-ичилиб кетадиган харажат эмас, балки қайтиб келадиган, фарзандлари тақдирини бошқа нурли манзиллар томон йўналтирадиган, шак-шубҳасиз, ота-оналарнинг ўзлари ҳам мевасидан баҳраманд бўладиган харажатдир. Демак, Беҳбудий бу иккинчи масалани кўтариб, юзидаги маърифатпарварлик "ниқоби"ни кўрсатганида ҳам гуманист бўлиб қолади ва айни пайтда маърифатпарварлик жабҳасидан четга чиқмайди.

Аксинча, агарда биринчи таклифи, асосан, ҳар бир хонадонни хонавайрон бўлишдан сақлаб қолишга қаратилган бўлса, иккинчи таклифи, бир томондан, шу хонадонни, иккинчи томондан, бутун халқни маърифатли этишни кўзда тутади. Муҳими шундаки, Беҳбудий ўзининг ана шу руҳдаги таклиф ва истакларини баён этиш асносида ўз маърифатпарварлик дастурини бизга изчил бир тизим тарзида тақдим этади.

Беҳбудийнинг маърифатпарварлик дастури қуйидаги масалалардан иборат:

1. Болаларни мусулмон, усули жаид, рус-тузем мактаблари ва гимназияларда ўқитиш.

2. Эски мадраса, мозору масжид ва мактабларнинг "шикаст рехт"ларини таъмирлаш.

3. Болаларни Шарқ мамлакатлари ва Ички Россиядаги дорилфунун ва дорилсаноатларга ўқишга юбориш.

4. Болаларни Россия ҳукумати мактабларида ўқитиш; бунинг учун ҳар бир болани икки йил давомида русчага ўқитиш ва тарбия қилиш; бу икки йил учун тўланажак 600 сўм миқдоридаги пулни тўй-маъракалар учун жамланган маблағдан олиш.

5. Болаларни тарбия қиладиган пансионлар очиш; бу тарбияхоналарнинг замонавий, миллий ва диний руҳда бўлишига эришиш.

6. Бу тарбияхоналарни очиш ва болаларни ҳукумат мактабларига тайёрлаш учун "Нашри маориф", ёхуд "Жамияти хайрия", ё "Жамияти атфол" сингари жамиятларни очиш.

7. Бу жамиятлар ёрдамида ва тегишли юқори малакали ўқув юртларида ўқитиш орқали ҳуқуқшунос, муҳандис сингари мутахассислар билан бирга "замона мактабдори", миллат ҳомийси ва ходими, "Давлат Думасига" депутат, миллий саноатимизни ислоҳ эта билувчи техник, тижорат ва банкаларда

ишлай оладиган, шаҳар думаларида, ва умуман, Туркистонда очилажак идораларда ишлайдиган мутахассисларни етиштиришдир.

"Ҳозирги мўйсафидларимиз турсун, ўрта ёшлар яқинда ўлиб кетар, замона ҳар куни янгилашур. Янги илм ва янги фикрлик ва фунуни замонияни дарбар қилган одамларни талаб қилур. Бу кундан бошлаб ҳар шаҳардан ҳар сана ўн-йигирмалаб ҳукумат мактабларинда бола берилса, ўн беш сана сўнгра ҳар шаҳарда 4-5 замона одами пайдо бўлур ва ҳукумат мансаблариға, замона доираларига, тижорат ва саноатларинда кириб, бизларға манфаат еткурур. Келар замон бошқадир" (160-бет).

Бехбудийнинг бу маърифатпарварлик дастури халқни бир поғона юқорига кўтариш, уни миллий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, ўзини ўзи эплаш ва бошқариш мумкин бўлган босқичга кўтаришни кўзда тутди. Шубҳасиз, бу дастур фақат маърифий юксалишнигина эмас, балки маърифий камолот орқали ҳур, эркин замонларга эришишни кўзда тутди ва унинг йўналиши ҳам узоққа – ҳуррият манзилларига қаратилган.

Хўш, ўз халқи ва ватанининг келажаги ҳақида жонкуярлик қилган Бехбудийнинг Туркистондаги сиёсий аҳволга, халқнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш масаласига муносабати қандай бўлган? Давлат ва жамият қурилиши масалалари ҳам унинг адабий-илмий меросида бирор мавқе касб этганми?

XX асрнинг бошларида Туркистон жадиidlари фақат мактаб ва маориф масалалари билангина эмас, айна пайтда ҳуқуқий масалалар билан ҳам шуғулландилар. Буни ўша даврдаги тарихий шароит, хусусан Туркистон аҳолисининг ҳатто илғор қисмида ҳам ҳуқуқий билимнинг йўқлиги ёки етишмаслиги тақозо этди. Шу даврда мактаб ёки бирор уюшма (ташкилот) очмоқчи бўлган кишилар ҳатто бунинг учун кимдан рухсат

олиш ва кимнинг номига ариза ёзиш масаласида ҳам қийналиб, мураккаб вазиятга тушиб қолдилар. Мактаб, ёки уюшма, ёхуд жамият очган кишилар эса бу мактаб, ёки уюшма, ёхуд жамиятнинг кейинги фаолиятини ташкил этишда ожизлик қилдилар. Вазиятнинг ана шундай тус олганини кўрган Мунаввар қори Абдурашидхонов 1914 йили "Садои Туркистон" газетасининг 14 июнь сонидида "Жамиятлар қандай очилур?" деган мақола билан чиқишга мажбур бўлди. "Мактабни очиб қўя қолган ила иш битмаслиги, балки анинг фарқи ва давоми учун моддий ва маънавий ёрдам ва маъсванатлар, ғайрат ва ҳимматлар лозим эканлиги англашилмишдир. Бунинг учун энг яхши чора ўлароқ "жамият"ни тузмишлар. Яъни, расмий бир қонун доирасида халқдан иона йиғиб, очилмиш ва очиладурган мактаб ва дорилфунунларнинг нуқсон ва эҳтиёжларни енгиллик ила ислоҳ қилмоқ ва адо қилмоқ усулини ижод этмишлар... Ҳозирда бизим Туркистон тараққийпарварона кўпроқ шул мактаб ва жамият атрофида айланмақдалар. Лекин бу мактаб, жамиятларни очмак учун қандай тадбирлар лозим? Ҳукуматдан қайси йўл ила ижозат олинур қандай устав ва програмлар ила очмак фойдали бўлур?.." <sup>13</sup>

XX аср бошларида Туркистон халқларининг миллий манфаатларини чор ҳукумати олдида ҳимоя этиш учун камида Россия Давлат Думасининг ёки Тошкент шаҳри аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал этиш ёки кўтариш учун эса камида Тошкент шаҳар Думасининг аъзоси бўлиш лозим эди. Чор ҳокимияти йилларида марказий ва маҳаллий Давлат Думаларига аъзо бўлган ерли халқ вакиллари орасида Маҳмудхўжа Беҳбудий сингари халқ ва мамлакат дарди билан яшаган сиймолар бор эдики, улар Давлат Думасининг аъзоси сифатида самарали фаолият олиб бордилар.

---

<sup>13</sup> Абдурашидхонов М. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2003. – Б. 151.

## **АБДУРАУФ ФИТРАТНИНГ МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ВА ИСТИҚЛОЛ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ**

Жадидчилик ҳаракатининг асосий мақсади Туркистон халқларини маърифатлаштириш, сиёсий онгини уйғотиш, ижтимоий дунёқарашини шакллантириш йўли билан мустамлакачилик кишанларини парчалаб, мустақил миллий демократик давлатни барпо этиш эди. Жадидлар ана шу мақсадда XX аср бошларидаги айрим илғор демократик мамлакатларнинг давлат қурилишини ўрганиб, ҳатто француз маърифатпарварларининг сиёсий ва ҳуқуқий дастурлари билан танишиб, ўзларининг сиёсий-ҳуқуқий дастурларини ишлаб чиқдилар.

Ўзбек жадидчилик ҳаракатининг улкан сиймоларидан бири Фитрат Бухородаги дастлаб эски мусулмон мактаби, сўнг “Мирараб” мадрасасини тугатган кезларда Бухоро амирлиги ҳудудларида янгиланиш кайфияти билан йўғрилган зиёлилар ҳаракати эндигина уйғона бошлаган эди. Ана шу ҳаракат ташаббускорларининг интилишлари билан 1909 йилнинг эрта баҳорида "Ширкати Бухорои шариф" номидаги маърифатпарварлик жамиятининг йўлланмаси билан бир киши Боқчасаройга ва яна бир киши Истанбулга "усули жадида" билан танишиш учун юборилди. Бухоро уламолари бу жамиятга ва унинг қўшни ўлкалар билан алоқа ўрнатишига қаттиқ қаршилик кўрсатганлари сабабли, кўп ўтмай, ширкат ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди. Аммо 1909 йил 18 июнь куни Бухоронинг тараққийпарвар ёшлари "Тарбияти атфол" номли янги жамиятга асос солдилар. Яна уламоларнинг қаршилигига дуч келмаслик истагида янги жамият ўзининг ҳар бир қадамини яширин тарзда ташлаб, ёшларнинг чет элга ўқишга боришлари учун ҳам махфий равишда иона тўплади. Чамаси, ширкат

томонидан Бокчасарой ва Истанбулга юборилган кишиларнинг ўз сафарларидан олган таассуротлари Истанбулдаги усули жадида мактаблари фойдасига бўлган. Шунинг учун ҳам "Тарбияти атфол" бухоролик ёшларнинг орасида умидли ҳисобланган вакиллари Туркияга юборишга қарор қилган.

"Ўзбек фитратшуносларининг мақола ва тадқиқотларида бу даврга оид саналар жуда чалкаш кўрсатилган,- деб ёзади проф. Ҳамидулла Болтабоев. – Ҳатто бу воқеаларнинг шохиди С.Айний ҳам Фитратнинг хорижда бўлган даврини бир ўринда 1910 йил, деб айтса, бошқа бир ўринда 1911 йил деб кўрсатади. Нисбатан ишончли манбалардан бири сифатида XX аср бошларида Туркистонда яшаган олим ва сиёсий арбоб Заки Валидий Тўғоннинг хотираларига мурожаат қиламиз. Уларда қайд этилишича, 1910 йили Бухорода "Тарбияти атфол" жамияти тузилган бўлиб, у йилига хайрия йўли билан бир неча талабани хорижга ўқиш учун юбориб турган ва у ерда ўз шўъбаси (филиали)ни очишга муваффақ бўлган. Бу шўъба "Бухоро таълими маориф жамияти" номи билан расмий жамият мақомини олган. 1910 йилда Эрон йўли орқали Константинопол (Истанбул)га келган шоир Фитрат билан Муқимиддин ҳамда Россия йўли орқали келган Усмонхўжа, ғулжали Абдулазиз, Содик Ашур ўғли бу жамиятнинг қурувчилари эдилар. Бу жамият ўн етти моддадан иборат бўлган ўз низомномасига эга бўлиб, асосан, Бухородан ўқишга юборилган талабаларнинг моддий аҳволи ва бошқа маърифий муаммолари билан шуғулланган. Унинг ҳужжатларида кўрсатилишича, 1911 йилда Истанбулга ўқишга келган 15 ва 1912 йилда келган 30 илм толибига жиддий ёрдам берилган.

Фитрат, табиийки, хорижга ўқишни давом эттириш мақсадида борган эди. Бу ҳақда турли манбаларда турлича хабарларни учратамиз. Уларда Фитратнинг, жумладан, "нуфузли

дорилфунунда ўқигани (Темур Хўжа ўғли), "муаллимлар гимназияси"да таҳсил кўргани (Боймирза Ҳайит) ва "Воизон" мадрасасида таҳсил билан чекланмай, унинг ўзи айрим ҳолларда мустақил маърузалар ҳам ўқигани (Заки Валидий Тўғон) баён қилинади. Бизнингча, буларнинг ичида нисбатан ишончлиси сўнгги манба ҳисобланади. Чунки, Фитратнинг бу мадраса билан боғлиқ фаолияти айнан шундай мазмун касб этгани ўша муаллифнинг бошқа бир асарида ҳам айtilган"<sup>14</sup>.

Сирасини айтганда, бизга Фитратнинг Истанбулдаги қайси ўқув масканида ўқиганлиги эмас, балки бу ўқув даргоҳи туфайли унинг дунёқарашида қандай ўзгаришлар юз берганлиги муҳимроқдир. Шу маънода профессор Б.Қосимовнинг қуйидаги сўзлари ҳам эътиборга лойиқ: "Туркия "Ёш турклар" инқилобидан маст йиллар эди. Хусусий турмушдан жамият ҳаётигача инқилоб ҳавосига ғарқ эди. Бундай муҳит Фитратга, шубҳасиз, катта таъсир кўрсатди. У сиёсатга шўнғиб кетди. қизғин бадий ижод билан шуғулланди. Аслини олганда, у Туркияга кетишдан олдин ҳам адабий давраларга танилган эди. Ҳатто Неъматулла Муҳтарам уни 1903-1904 йилларда тузган тазкирасига киритган. Жумладан, унинг "Мижмар" (хушбўй уд ёқиладиган чўғдон) таҳаллуси билан шеърлар ёзганини хабар қилади. "Сухандонларнинг ҳарифи" (пахлавони) эканлигини таъкидлайди, ота касбига ишора қилиб, "сарроф" деб атайди. Руҳиятни ғоят нозик бир ифода этган тожикча ғазалини намуна қилиб келтиради. Шуларни кўзда тутиб бўлса керак, Айний 1926 йили тузган "Намунаи адабиёти тожик" китобида Фитратни тожик совет адабиётининг асосчиси, деб кўрсатади"<sup>15</sup>.

Бу асарнинг тўла номи "Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадида мактаблари хусусинда қилган

<sup>14</sup> Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 1-жилд. - Т.: Маънавият, 2000. – Б. 6-7.

<sup>15</sup> Абдурауф Фитрат. Чин севиш. - Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. - Б. 6.

мунозараси"дир. Китобнинг биринчи нашрида сарлавҳадан кейин: "Ҳақиқат фикрлар алмашувининг оқибатидир" деган сўзлар ёзилган. Гарчанд баъзи манбаларда "Мунозара"нинг 1909 йилда нашр этилгани қайд этилган бўлса-да, унинг биринчи наشري, фитратшунос Х.Болтабоевнинг аниқлашича, хижрий 1327 ва милодий 1911 йили Истанбулда "Исломия" матбааси томонидан амалга оширилган. Асар 1912 йилда "Туркистон вилоятининг газети"да, кейинчалик, алоҳида китобча шаклида Ҳожи Муин таржимасида ўзбек тилида чоп этилган.

Фитратнинг Истанбулга келиши арафасида Бухоронинг маърифий-маданий ҳаётида иккита муҳим воқеа рўй берган эди. Бу воқеаларнинг биринчиси 1908 йилнинг ёзида жадидчилик ҳаракатининг отаси Исмоилбей Гаспиралининг Бухорога келишидир. У Бухоро зиёлилари билан учрашиб, уларга мактаб ва мадраса таълимида ислохот ўтказишни маслаҳат берган. Ҳатто ўзи ҳам Бухорода биринчи усули савтия мактабини очмоқчи бўлган. Иккинчи воқеа эса Исмоилбей Гаспиралининг рағбатлантирувчи сўзларини эшитган Бухоро жадидларининг Саллоҳхона гузаридаги Мирзо Абдулвоҳид ҳовлисида И.Гаспирали орзу қилган мактабни очишларидир. Афсуски, ҳар қандай янгиликни кофирликнинг кўриниши сифатида баҳолаган уламо, кўп ўтмай, бу мактабнинг ёпилишига эришган.

"Мунозара" бухоролик икки кишининг – бири "қадим"чи, иккинчиси эса жадид бўлган, тўғрироғи, жадидчиликка мойил, европача тарбия кўрган кишининг суҳбати тарзида ёзилган. Улар ўртасида жадид мактаблари ва Бухородаги бир қатор ижтимоий масалалар бўйича бўлиб ўтган баҳс-мунозаралар асарнинг ғоявий мазмунини белгилайди.

Фаранги (асар қаҳрамонларидан бири) билан Мударрис (асарнинг иккинчи қаҳрамони) ўртасида суҳбат бошланиши биланоқ ўзини Бухоронинг шарифлигига боис бўлган турли

илмларнинг вакили, деб билган мударриснинг ҳатто "жуғрофия" сўзини тушунмаслиги аён бўлади. Ҳатто, бора-бора Бухоронинг ўн миллионли аҳолисидан жуда оз қисмигина саводли экани ошкор бўлади. Бундан хабар топган Фаранги Мударрисга бундай сўзларни айтади: "Ф а р а н г и: Бухоронинг барча мардумлари, дунёнинг иззати ва охиратининг шарофати билан илмдан ҳам маҳрум қолганлар. Оқибат бу илмсиз ҳаётнинг ҳосили минг турли тубанликдирки, бундан қандай қаноат ҳосил қилиш мумкин?..

"Пайғамбарингиз "Илмни Чиндан бўлса ҳам изланг", "Бешиқдан қабргача илм изланг", "Илм дунёнинг иззати ва охиратнинг шарафидир" ҳикматлари билан ўзларининг барча умматларини илм таҳсилига даъват этмаган бўлар эди. Бинобарин, Бухоро ишлари шу қадар жаҳолатга ботганки, аҳоли илмли бўлганидан кейингина тартибга тушади"<sup>16</sup>.

Фаранги баҳс давомида ўзини Пайғамбарнинг уммати деб билган мударриснинг на Қуръон суралари, на Пайғамбарнинг ҳадисларига риоя қилмай, маслакдошлари билан бирга Бухорои шарифдек қутлуғ масканни жаҳолат ботқоғига ботириб юборганини бирма-бир исботлаб беради. Шу ерда нозик бир нуқта бор. Фаранги образи замирида гарчанд бухоролик жадид прототипи ётган бўлса-да, Фитратнинг бу ижобий қаҳрамонни Фаранги деб аташи бежиз эмас. Негаки, у жадидчиликка четдан, хайрихоҳ кишининг кўзлари билан қаровчи персонажгина эмас, балки европалик илғор кишиларнинг тимсоли ҳамдир. У ўрни билан ўзининг европалик "илдизлар"ини ҳам очиб боради: "Ф а р а н г и : "Биз, фарангилар, динингизнинг душмани эсак-да, диний хусуматларимиз тақозо қилганидек, Қуръон ва Ҳадисларингизни куйдириш ўрнига, улардан ўз манфаатимиз

---

<sup>16</sup> Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 1-жилд. – Б. 48-49. Бундан кейин "Мунозара"дан олинган кўчирмалар манбаи матндан кейин қавс ичида кўрсатиб борилади.

нуқтаи назаридан фойдаланмоққа, чанқоғимизни қондирмоққа ўргандик. Унинг амрларини амалга оширдик ва фавқулодда тараққиётга эришдик" (49-бет). Фитрат бу сўзлар билан Фарбнинг Шарқ фани ва маданияти ютуқларидан баҳраманд бўлган ҳолда катта ютуқларга эришган, Шарқнинг ўзи эса "ғафлатда қолиб, Қуръоннинг саодатли ҳукмларидан ҳамда ҳикматли хабарларидан баҳра ололмай, таназзул тубига тушган" деб билади. Мударрис билан Шарқ туфайли "фавқулодда тараққиёт"га эришган Фарбнинг вакили бўлмиш Фарангини ўзаро тўқнаштиради, улар ўртасида бўлиб ўтган фикр алмашувида ҳақиқат нурларининг таралишини кузатади.

Фитрат жаҳидчи сифатида, биринчи навбатда, инсоннинг дунёга келиб, илм олиш ҳуқуқига эгалиги ва шу ҳуқуқдан фойдаланиши лозим эканлигини таъкидлайди. Унинг бу ҳуқуқи Пайғамбар ҳикматлари ва Қуръон сураларига уйғун бўлишига қарамай, жамиятдаги фикри қотиб қолган кимсаларнинг қаршилигига учраб, оёқости қилиниши унда кучли эътироз уйғотади. Умуман, "Мунозара"да ана шу руҳ – уламолар тутган позицияга, улар эгаллаб турган маррага қарши исён, норозилик кайфиятини ифодалаш пафос даражасига кўтарилади. Агар инсоннинг илм олиш ё олмаслик ҳуқуқи фақат унинг ўзига, тақдирига таъсир этганида, бу у қадар катта фожиа бўлмаслиги мумкин. Лекин, модомики, жамият кишилар йиғиндиси ва бирлигидан иборат, Бухоро амирлигидаги халқ оммаси эса илм ва маърифатдан узоқда яшаётган экан, бу нарсанинг амирликдаги ижтимоий-сиёсий тузум ва маданий шароитга таъсир этмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам дин олимларининг, амирликдаги реакцион гуруҳнинг ғайриилмий ҳаракати оқибатида амирлик ижтимоий тузум сифатида чириди, халқ оммаси эса жаҳолат ботқоғига ботди. Бинобарин, Фитратнинг янги усулдаги мактабларни ҳимоя қилиши, ёшларни

мадрасаларда йиллаб ижтимоий ҳаёт учун муҳим бўлмаган "фан"лар ўрнига ҳаётий зарур дунёвий фанларни эгаллаши лозимлиги тўғрисида жон куйдириши – бу халқнинг эртанги куни тўғрисида қайғуриши эди.

Мударрис Фарангининг ҳар қандай мантиқли, асосли фикрларини "кофирлик"ка йўйиб, уларни рад этади. Шунда Фаранги бир пайтлар мусулмонобод ўлкалардан бири бўлган Андалузияни мисолга келтиради: "Ф а р а н г и: "Улкан Андалус қитъаси 450 йил мусулмон султонларнинг идораси остида уламо ва фузалонинг кўплиғи бўйича мусулмон ўлкаларининг биринчиси эди. Жуда кўп уламо кйром етказиб, бисёр авлиёи изом етиштирди. Андак ғафлат шумлиғи ва андишасизлик оқибатида Испания насронийларнинг тасарруфига ўтиб қолди. Бир олам уламо ва авлиёнинг умри ўтган масжид ва мадрасалар бутхона, ўша бутун ислом улуғларининг қабрлари бутпарастлар томонидан поймол бўлган. Илгари азон садоси янграган жойларда бугун кўнғироқ овози жарангламоқда" (66-бет).

Сўнг фикр нишабини мақсад сари буради: "Ф а р а н г и: "Бухоронинг ўзини ўруслар эгаллаганларми ё йўқми? (Асар ёзилган вақтда, ҳар ҳолда Бухоро амирлиги Қўқон ва Хива хонликларидан фарқли ўлароқ, ярим мустақил бўлган – Р.Ш.). Агар эгалламаган бўлсалар, ҳар куни император томонидан амирга ё консулдан кушбегига келадиган янги бир таклифнинг боиси нима? Шояд бу ҳукмлар дўстонадир, деб айтсангиз, мен ҳам камоли одоб билан сизга дейманки, нега буни муқобили сифатида амирдан ҳам ўрус давлатига бирор таклиф бўлмаяпти? " ... Бухоро илгарилари тугал мустақил ва икки миллиўн нуфузи бўлган бир давлат эди. Музаффарнинг мағлубиятидан кейин хонлик тантанаси амирликка, истиқлол дабдабаси вассалликка ўзгарди, раият нуфузи уч барабар, ер майдони эса ўн барабар тушиб кетди. Агар яна бир оз муддат эски ғафлатингизни давом

эттирсангиз, дин ва миллатингизнинг ғамини емасангиз, шараф ва номусингизнинг муҳофазасини ўйламасангиз, меҳрибон она-Ватанингизнинг ҳуқуқини унутсангиз, жаҳонгир Темур бобонгизнинг шаъни ва иззатига хиёнат қилсангиз, бу мужассамани ваҳималар доирасидан ҳам чиқариб ташлаб, номнишонсиз, шарафсиз, иззатсиз роҳат уйида азалабад ухляяжаксиз!" (67-68 бетлар).

Жадид мактаби, Фитрат наздида, илмнинг бешигидир. Бу бешикдан кейин, албатта, махсус ўрта ва олий ўқув юр்தларининг бўлиши ва ёшлар таҳсилни шу тарзда, занжирсимон давом эттиришлари зарур. Илм фақат сабоқ олиш, газета-журналларни ўқиш эмас, деҳқончилик, саноат, муҳофаа ҳам илмни, янги техникани тақозо этади. Кичик бир оролнинг эгаси бўлмиш инглизлар илм орқасидан қудратли ҳарбий давлатга айланиб, жаҳоннинг қарийб ярмини босиб олганлар. Туркистон ва Бухоро ҳудудларидаги ҳокимлар эса илмсизликлари орқасида ўз ватанларини душман қўлига топшириб қўйибдилар. Фитрат айтмоқчи бўлган фикр ана шу ўзанда ҳаракатланади. Мударрис гарчанд ҳамма нарасада “кофирлик” изларини кўрса-да, ислом ҳуқуқининг масиҳий давлатлар тажовузи билан топталаётганини сезмайди, масжидларга итлари билан кирган чор амалдорлари, уларнинг назарида, исломий қадриятларни оёқости қилмайди, инсон эътиқоди ва ҳуқуқларини поймол этмайди. Улар бундай катта нарсалар билан эмас, балки жадид мактаби ўқувчиларининг курсида, худди ўрисларга ўхшаб ўтириши билан чиқиша олмайди. Илмсизлик ҳатто уларнинг кўзларини ҳам торайтириб қўйган.

Мударрис Фарангининг Бухоро амирлигидаги вазиятнинг оғир ҳолга келганлигини кўрсатувчи факт ва далиллари олдида эсанкираб, ундан нажот йўлини кўрсатиб беришни сўраганида,

Фаранги нажот фақат жадид мактабларида эканини айтади. Халқни маърифатли этмай, уламони жаҳолат ботқоғидан чиқармай туриб, жамият кемасини тараққиёт манзиллари сари бошлаш, мустамлакачиликнинг сиқилиб келаётган занжирларидан халос бўлиши амри маҳол эди. Шунинг учун ҳам жадидларнинг нажот йўли сифатида янги усулдаги мактабларни тарғиб этиши ва очиши тарихан тўғри эди.

Жадидларнинг диққат марказларини доим эгаллаб турган масалалардан бири – аёллар масаласи. Фитратнинг “Оила” рисо-ласида ҳам аёллар масаласига оид қарашларини анчагина кенг баён қилган. Ёзувчи Бухородаги аёллар масаласини, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, жамиятда тутган ўрни масаласини ҳам, шубҳасиз, мактаб билан ўзаро боғлиқ ҳолда қўйган: "Аёл ақли таълим ва тарбия хусусида эркакдан камроқ бўлмаса керак. Бизнинг ҳакимлардан бири айтадики: "Биз Америка ва Франсиё аёлларининг ихтиролари мушоҳадасини кейин билдикки, аёлнинг тушуниш даражаси эркакникидан кам эмасдир. Сизларнинг Пайғамбарингиз ҳам буюрадики, "Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарздир. Аёлларнинг тарбияти фойдали бўлиб,... "Кимки яхшилик келтирса, унга ўн баравар..." оятининг ҳукмига кўра, яхши амалларга эга бўлишлик вожибдир. Негаки, яхши амаллар яхши ахлоқсиз мумкин бўлмайдир... Бизнинг биринчи тарбиямиз оналаримиз тарафидандир, уларнинг ўзлари тарбия кўрмаган бўлсалар, биз ҳам уларнинг ёмон тарбиясидан ҳамиша ёмон ахлоқ эгаси бўламиз. Шу сабабли донолар бизнинг оламини инсоният доирасидан ташқарида, деб биладилар. Юртнинг бахтсизлиги заминнинг саодатсизлиғидирки, аёллар у ерни таълим ва тарбия шарафидан маҳрум қиладилар" (58-59 – бетлар).

Шубҳасиз, Мударрис жонли тимсоли бўлган мусулмон уламоларининг аёлларга бўлган, уларнинг жамиятдаги ўрнига

бўлган муносабати Фарангининг бундай қарашига зиддир. Уларнинг фикрича, аёл туғиш ва насл қолдириш учунгина Оллоҳ томонидан яратилган: "М у д а р р и с: Ажаб одам экансиз. Беҳуда ишларнинг ташвишини қияпсиз. Аёлларнинг яратилишидаги ҳикмат "таволуд ва таносул" (туғиш ва насл қолдириш)дир. Мен аввалан арз қилдимки, бизда таҳсил 37 ёшда тамом бўлади. Бу суратда агар аёлларни ҳам таҳсил эттирсак, уни тугатгандан сўнг, ёши 37 га борганда, ҳеч бир эркак уларга рағбат қилмайди ва у вақтда "силсилаи таносул" (кетма-кет насл қолдириш) узилган бўлади"... Сиз осон бўлган таҳсил усулини қабул қилганимизда ҳам яна бўлмайдики, қизларни илм таҳсили учун кўчага чиқариб юборсак. Негаки, эркакларимизни ахлоқи бузукдир. Тездан уларнинг таҳсилини фасодга йўлуқтиради" (59-60 – бетлар).

Шундай қилиб, Фитрат Фаранги билан Мударриснинг баҳси орқали ўз даврининг ички зиддиятларини, жамиятни ҳаракатга келтирувчи кучлар ўртасидаги курашни, ўзбек халқининг ҳанузга қадар феодал тузум шароитида, жаҳолат оғушида яшаётганлиги сабабларини очиб ташлайди. Фитрат, бошқача айтганда, аср бошларидаги ўзбек жамиятининг анатомиясини бизга, жарроҳ ўлароқ очиб беради.

Фаранги Мударриснинг усули жадида мактабига бўлган барча эътирозларини ўз далиллари билан бартараф этар экан, бундай мактабларнинг нафақат Истанбул, Боғдод, Нўғайистон ва Кавказда, балки Мадинаи мунавварада – ислом динининг марказида ҳам очилгани ҳақида маълумот беради ва бу мактаблар "аввалгидан олимроқ, мутадаийинроқ ва ватанпарварроқ" шогирдларни етиштириб чиқараётганини айтади. Чамаси, худди шу ўринда "ватанпарвар" сўзи Фитрат томонидан биз тушунган маънода биринчи марта қўлланади. Фитрат талқинидаги усули жадида мактабининг эски мактабдан

фарқи шундаки, "болани олти ёшлигидан мактабга юборадилар, у ўн тўққиз ёшида олим, мутадайин, ватанпарвар, диндўст, миллатпараст, сиддиқ, одил, тамом исломий амрларга мутъи, бутун инсоний шартларга муштамал бир шахс бўлади. Демак, мактаби қадим ва мадрасалардаги усули қадим билан бирга ўттиз йил, таҳсили жадида муддати эса ўн уч йилдир" (83-84 бетлар).

Таҳсилнинг жаидлар ишлаб чиққан бу усули хотин-қизларнинг ҳам тўлақонли илм олишларига имкон туғдиради; бинобарин, "усули жадидага кўра, осонлик билан аёллар ҳам, эркаклар ҳам олим бўладилар" (85-бет). "Таҳсили жадида, - дейди Фитрат ўз қаҳрамони тилидан, - қизни олти ёшлигида мактабга берадилар, агар хоҳласалар, ўн саккиз, аксарият ўн тўрт йил ўқитиб, тафсирхон ва ҳадисхон олима қилиб куёвга берадилар" (84-бет). Фитрат хотин-қизларнинг эркаклар билан баравар илмдан баҳраманд бўлмаслиги жамият ва халқ тақдирига салбий таъсир кўрсатиб келгани ва ҳозир ҳам кўрсатаётганини алоҳида таъкидлайди.

Фаранги жаид мактабини очишни тақозо этаётган масалаларни бирма-бир қайд этиб, Мударрисга дейди: "Ф а р а н г и: ...Биринчи: Сизларнинг мактаб ва мадрасангиз таҳсил усули ғоят узоқдир, шу сабабдан бечора аёллар улар учун ҳам фарзи айн бўлган илм ва ирфон шарафини қўлга киритишдан маҳрум қолмоқдалар. Иккинчи: улар илмсиз қолмоқдалар, ҳар (бир) илмсиз тарбиясиз бўлгани каби, улар ҳам тарбиясиз бўлиб қоладилар. Маълумдурки, ким тарбиясизнинг қўлида катта бўлса, у тарбиясиз ўсади. Бинобарин, Сиз ҳаммангиз тарбиясиз қолмоқдасиз, чунончи, қолғансиз ҳам..." (90-бет).

Фитратнинг назарида тарбиянинг асосий унсурларидан бири - илм. Бинобарин, ота-она томонидан фарзанд тарбияси илм билан қўшилган бўлиши, аниқроғи, фарзанд мактаб кўрган,

маълумотли, жаҳолатдан йироқ ота-она томонидан тарбияланиши лозим.

Фитрат ўз "Мунозара"си билан мадраса таълимининг даврдан орқада қолганини, уни тубдан ислоҳ этиш зарурлигини исботлаб берди. Фитрат Мударриснинг фикрларини бирма-бир рад этиб, ниҳоят, унинг сўнгги далили – Амир Темур, Маҳмуд Ғазнавий, Нодиршоҳ Эронийларнинг "тараққиёт замонлари"да машҳур бўлган мусулмонларнинг ана шу мадрасадан чиққанликлари масаласига тўхтаб, унга сўнгги қақшатқич зарба беради: "Ф а р а н г и: Қайси замонни айтяпсиз? Бу подшоҳларнинг тараққиёт замони қачон бўлган?.. Улар эгаллаган оламлар қаёққа кетди? Амир Темур ҳодисаларнинг ахбори бир кечада Ҳиндга етиб боради, деб қачон гумон қилган? Бир нафар одам йўлнинг икки минг қадамидан бир соатда эллик кишини тортиб кетиши Нодиршоҳнинг хотиридан ўтганми?.. Бу подшоҳлардан ҳар бири Ҳиндни Чинга қадар қабзайи тасарруфига олганига шубҳа йўқ, лекин улар ўтиши билан ўша шаҳарлар ҳам аввалги ҳолатига қайтган, уларнинг тараққиёти муваққат, ўша шахсларнинггина ҳаётига боғлиқ эди. Оврўпа давлатларининг тараққиёти эса доимийдир... " (93-бет).

Фитрат ўз ижодининг тонгида ёзилган асари билан 1910 йилда 24 ёшидаёқ ҳам диний, ҳам замонавий фан ва техника бўйича катта билим, юксак маданият эгаси эканини намойиш этди. Унинг бу асарида олға сурилган ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий ва ахлоқий қарашлари жадинчилик қирғоғига яқинлашиб келаётган ёшлар сафини кўпайтириб, уларни руҳий, маънавий ва илмий жиҳатдан том маънода қуроллантирди.

Хорижда нашр этилган "Миллий Туркистон" (1952 йил, 80-81–сонлар) журналида ёзилишича, Фитрат Истанбулдаги муаллимлар гимназиясида ўқиётган пайтида "Ёш усмонлилар" фаолияти билан яқиндан қизиққан ва уларнинг ҳаракат

усулларини диққат билан ўрганган. Шу билан бир қаторда, у Туркияда нашр этилган "Турк юрду", "Сирот ул-мустақийм" ва "Таъруфи муслимин" сингари газета ва журналларни ҳам мунтазам равишда кузатиб борган ва бу нашрларда эълон қилинган мақолалар Фитратни "Мунозара"ни ёзишга илҳомлантирган. Хорижий муаллифнинг бу фикри шу билан тасдиқланадики, Фитрат ушбу нашрлардан бири "Таъруфи муслимин" орқали Бухоро вазири Насруллоҳбек Парвоначига "очиқ хат" йўллаб, унда, жумладан, "Мунозара"даги фикрлари билан ҳамоҳанг бўлган қуйидаги сўзларни ёзган: "Ҳар қанча кўз ва қулоғингизни беркитсангиз ҳам, бу қадимий ислом миллатининг фарёди ва муқаддас ватанимизнинг хароблигига ачинмай тура олмайсиз... Миллатимиз ва юртимизни шу ҳолга келтириб қўйдики, дунёнинг бурчагида энг қийин кунларда ташвиш чекиб яшаётган одамлар ҳам бизнинг аҳволимизга қон йиғламоқдалар"<sup>17</sup>.

Кези келганда айтиш керакки, Фитрат Бухоро вазирига "очиқ хат" ёзибгина қолмай, балки "Мунозара"нинг хотима қисмида бевосита амирнинг ўзига ҳам мурожаат этган. Аммо унинг бу мурожаати бошқа мақсадни, яъни "Мунозара"да баён этилган танқидий фикрлар амирга эмас, балки амирликдаги мутаассиб кишиларга қаратилганини айтиш ва унинг ғазаб оловини уларга қаратишни кўзда тутган. Шу билан бирга, у китобхонларга ҳам мурожаат этиб, Фаранги номидан айтилган фикрларини яна бир карра улар хотирасига қуйишга интилан. "Мунозара"ни имкон борича таҳлил этиб, у ҳақда дастлабки мақола эълон қилган<sup>18</sup> Раҳим Гулшан Муҳиддин қизи бу асар ҳақида шундай хулосага келади: "Фитратнинг "Мунозара" асаридаги Бухородаги мактаб-мадраса ва янги усул

<sup>17</sup> Кўчирма Ҳ.Болтабоевнинг Фитрат "Танланган асарлар"ининг 1-жилдига ёзилган сўзбошисидан олинди. –Б. 9.

<sup>18</sup> Қаранг: Раҳимова Г. «Мунозара» – уйғониш даракчиси. \ \ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989. – 29 декабрь.

мактабларига оид барча назарий масалалар ҳал қилиб берилади. Бухоро мактаб-мадрасаларида таҳсил тариқи (системаси)нинг эскирганлиги фош этилади ва янги жаҳид усули мактаблари тарғиб қилинади"<sup>19</sup>. "Мунозара"дай давр руҳини жиддий акс эттирган асар ҳақида, аввало, бундай умумий хулоса қилиб бўлмайди. Қолаверса, "Мунозара"да янги усул мактабларига оид барча назарий масалалар ҳал қилиб берилди деб бўлмайди. Фақатгина Фитрат томонидан бу муаммолар халқ ва унинг пешқадам йўлбошчиси зиёлилар олдига қўйилди, холос. Муаллифнинг бу мавзуга кейинчалик ҳам қайта-қайта мурожаат этганининг ўзи "барча назарий масалалар ҳал қилиб" берилмаганини кўрсатади.

"Мунозара" ўз вақтида ёзилган ва кейинги жаҳидчилик ҳаракатига катта таъсир кўрсатган асар эди. Унинг ана шу таъсир кўрсатиш қудратини сезган самарқандлик драматург Ҳожи Муин форс тилидан ўзбек тилига пьеса тарзида таржима этди ва бу икки пардали сатирик асар, театршунос олимларнинг маълумотига кўра, Самарқанд ва Тошкент сахналарида муваффақият билан қўйилди. Шуни ҳам қайд этиш лозимки, Ҳожи Муиннинг таржимаси анча қисқартиришлар, айрим жузъий ўзгартиришлар билан босилган. Шу билан бирга унда қўлланилган форсий сўзларнинг миқдори шу қадар кўпки, уларни яна луғат ёрдамида ўқишга тўғри келар эди. Ана шу эҳтиёж ҳисобга олинган ҳолда асар фитратшунос Ҳ.Болтабоев томонидан қайта таржима қилинган, Ҳожи Муин таржимасида тушириб қолдирилган муқаддима, ёш турклар ва ёш эронлилар ҳаракатининг йўлбошчиларига муносабат масалалари аслидагидек таржимада ҳам акс этган. Ҳожи Муиннинг "Эски мактаб ёки Янги мактаб" (1916), Хуршиднинг "Жаҳид ва қадим" (1919) пьесалари Фитратнинг "Мунозара"си таъсирида майдонга

---

<sup>19</sup> Раҳим Гулшан Муҳиддин кизи. Абдурауф Фитрат ва жаҳид адабиёти (XX асрнинг 20-йилларига қадар). Филол. фанлари номзоди... дисс. автореферати. –Т.: 1999. –Б.22.

келди. "Мунозара"нинг бундай катта акс-садо касб этиши унда Фитратнинг катта маҳорат билан ифодаланган фалсафий, тарихий, сиёсий, ижтимоий ва ҳуқуқий қарашларидир.

Фитратнинг Туркиядаги талабалик йилларида ёзган иккинчи насрий асари "Ҳинд сайёҳи баёноти" деб номланган. Садриддин Айнийнинг фикрига кўра, Бухоро аҳолисига "Мунозара"дан ҳам кўра кўпроқ таъсир кўрсатган. Бу ҳар иккала асар мавзу нуқтаи назаридан ўзаро яқин: уларда ёш зиёлининг она юртида ҳукм сураётган вазиятни халқ ва унинг келажаги фойдасига ўзгартиришга қаратилган фикрлари етакчилик қилади. Асарда Бухоро амирлиги ҳудудидаги ҳаётнинг барча ижтимоий ва маданий қирралари ёритилган, муаммолари ўртага ташланган. Бу асарда ҳам амирликдаги нохуш манзараларни фош этиш пафоси устувор аҳамиятга эга.

"Ҳинд сайёҳи баёноти" ҳам форс тилида ёзилган бўлиб, 1912 йили Истанбулда нашр этилган. Фитрат энди бу асарда Бухоро ҳақида кўп яхши гапларни эшитган ва шу гаплар таъсирида бу кўҳна мулкка ташриф буюрган Ҳинд сайёҳи образида ҳаракат қилади. Фитрат бу асарга ҳам Ҳинд сайёҳи билан бирга иккинчи персонажни киритишни лозим, деб топган. Аммо, "Мунозара"дан фарқли ўлароқ, бу персонаж Ҳинд сайёҳининг антиподи, аксилқийфаси эмас, балки маслакдоши бўлган бухоролик навқирон йигитдир.

Фитрат асар бошида Бухоро аҳолисини уч тоифага ажратиб кўрсатади: булар - уламо, умаро ва фуқародир. У уламони бундай таърифлайди: "Маълумингизки, Бухоро қадимдан ғоят доно ва зукко бўлиб етишган фузало аҳлини тарбиялаб, вояга етказган. Ҳар куни бир Абу Али, Форобий, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ва Улуғбек кабиларни жаҳонга ҳадя этиб, шу тариқа ўзининг шарафли доврўғини жаҳон халқларининг қулоқларига зирак қилиб таққан. Аммо, мана, икки юз

йилдирки, ўзининг илмий қимматини йўқотмиш. Мирзажон Шерозийнинг<sup>20</sup> келиши билан Бухоро уламолари "зиёдати лафзи салосин" маънисини таҳқиқ этишдек нафъсиз ишга берилиб, адашмишлар. Туркистонлиларнинг кўпчилиги айтишда таҳсил кўрганлари боис бухоролиларга эргашиб, улар ҳам жаҳолат ва ғафлат ботқоғига ботмишлар. Алал оқибат маданият осмонининг порлоқ юлдузи, инсоният китобининг нурли саҳифаси бўлмиш Туркистонни дўсту душман олдида эшитиш ва гапуриш бобида уятлиқ бир ҳолга етказмишлар, ҳалокатга мубтало этмишлар" (98-99 бетлар).

Кўрамизки, Бухоро аҳолисини ташкил этган уч тоифа ичида салмоқли мавқени эгаллаган уламоларнинг "нафъсиз иш"ларга берилиши ва адашиши орқасида Бухоро амирлигини XVIII асрдан бошлаб тубанликка юз тутган ва бугунги кунда "жаҳолат ва ғафлат ботқоғи"га ботган, деб ҳисоблайди.

Фитратнинг фикрига кўра, иккинчи тоифа, ўз навбатида, икки гуруҳга ажралади: "Биринчи, жоҳил ҳокимзодалар бўлиб, оталарининг ҳукмронлиғи даврида фисқу фужур ва бемаъниларча маишатга берилиб, барча инсоний фазилатлардан, ҳатто, зарурий хат-саводдан ҳам бебаҳра қолмишлар. Бошқа бир тоифа аттор ва боққоллар бўлиб, ҳар икки дунёнинг саодатидан имкон борича баҳрамандлик истамишлар ҳамда илму фазл таҳсилини инсоний фазилатлардан биладиларки, ҳаммалари бирлашиб, турлича йўллар билан ҳокимликнинг олий мартабасига етмишлар"<sup>21</sup>.

"Миллат қандай юксалади, мамлакат қайси йўл билан бойийди, давлатнинг хазинасини қандай тўлдириш мумкин" каби Фитрат томонидан ўртага қўйилган масалалар умаро тоифасига мансуб этилган кишиларнинг тушига ҳам кирмайди.

---

<sup>20</sup> XVIII асрларда Эрондан келиб, Бухорода ўрнашган мударрис.

<sup>21</sup> Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. – Б. 99-100. Бундан кейин "Ҳинд сайёҳи баёноти"дан олинган кўчирмалар манбаи матндан кейин қавс ичида кўрсатиб борилади.

Негаки, улар: "Муайян ҳокими мансабдорнинг халқ олдидаги вазифаси недан иборат, халқнинг ҳокимга нисбатан ҳуқуқи қай даражада?" каби андишаларни ҳеч қачон эшитмаганлар. Бухоро амирлигидаги мудҳиш ҳаёт манзараларининг "муаллифлар"и, Фитрат назарида, ана шу ҳар икки тоифа кишиларидир. Учинчи тоифа ёзувчи назарида шундай: "Ф у қ а р о: Бу бечораларда айб йўқ, улар ҳар ишга қодирдирлар. Бироқ айблари шундаки, буни ўзлари ҳам билмайдилар" (100-бет). Гарчанд фуқарога берилган тавсифда "бу бечораларда айб йўқ", дейилган бўлса-да, сайёҳ тушган араванинг жинкўчада қаршисидан келиб қолган арава туфайли тўхтаб қолиши ва икки ўртада уриш чиқиши манзарасида фуқаронинг ҳам беайб эмаслиги маълум бўлади.

Сайёҳ Бухорога илк бор келгани туфайли Ҳавзи Девонбегига йўл олади. Сайёҳ ҳовуз бўйидаги супада ўтириб, ён-веридаги кишиларни суҳбатга тортади. Бу суҳбатдан маълум бўлишича, одамлар катта мешларда ҳовуздан сувни ичиш учун олиб кетишаётган экан:

М е н: Ҳали сизлар ҳам шу ҳовуздан сув ичасизларми?

М у л л а бир аччиқ билан сўради: Бу сувга нима қилибди?

М е н: Бунинг соғлиққа катта зиёни бор.

М у л л а: "Ҳар бир тирик жонни сувдан яратдик", дейди Қуръони карим. Сувнинг инсон соғлиғига фойдаси бор, наинки зарари бўлса...

М е н: Қаранг, кўпчилик ҳовузда таҳорат оладилар, оғиз ва бурунларини чаядилар, лой оёқларини ювадилар. Агар сартарошлик, чойхона, каллапаз ва балиқпазларнинг ҳам чиқиндиларининг ҳисобини олсак, ҳар куни бу ҳовузга ярим ман (4 пуд – Р.Ш.) ифлос тушар-ов.

М у л л а: Бу билан нима демоқчисиз? Бу ҳовуздан сув ичмайликми?

М е н: Сув ичманглар, демайман. Бу ҳовузда таҳорат олманглар, бурун ва оёқларингни ювманглар, ахлат ва чиқиндиларни бунга ташламанглар, демоқчиман. Чунки ичадиган сув тоза бўлиши керак" (103-бет).

Фитрат ана шу Сайёҳ қиёфасида Бухоронинг турли "диққаттортар" жойларига назар ташлаб, шаҳар ва халқ ҳаётининг хунук манзараларини тасвирлайди. Бу манзараларда муаллифнинг эътиборини тортган асосий нарса хурофот ва унинг турфа кўринишларидир. Масалан, у Баҳовуддин мазорини зиёрат этар экан, одамларнинг икки-уч жойда осилган кўчқор шоҳларини ўпаётгани, от думидан ясалган туғларни кўзларига суртаётгани ва шу туғнинг чўпига "ўзининг паришон рўзғоридан" шикоят қилиб, ҳожат чиқармоқчи бўлганини кўради. Бу манзаранинг гувоҳи бўлган Ҳинд сайёҳи дейди: "Пайғамбаримиз ҳазрат "қабристонни зиёрат қилингиз, у сизга охирагани эслатади,"- деб буюрганлар. Албатта, қабристонни зиёрат қилиш, агар ўлим ва қиёматни эслаш учун бўлса, бу яхши ишдир. Аммо масъала шуки, зиёратни бутпарастлик даражасига етказмаслик жоиз. Инсоф қилинг: Ҳазрат мазоротида намоз ўқийсиз, мазор яловининг чўпига сажда қиласиз, ҳожатларингизни Баҳовуддиндан сўрайсиз. Бугун Бухорои шарифда кимса йўқки, "Ё, Оллоҳ!" ўрнига "Ё, Баҳовуддин!" деса. Бу ишларнинг ҳеч бири шариатда жоиз эмас... Биз Ҳазрат Баҳовуддинни яхши кўрамыз, аммо бу муҳаббатимиз, эҳтиром ва зиёратимиз бизни шариат қонунларидан чиқариб, баҳовуддинпарастликка олиб келмасин" (107 – бет).

Бухорода икки юзга яқин мадраса бўлиб, шулардан ўттиз учтаси олий, ўттиз тўққизтаси ўрта, юздан зиёдаси эса қуйи тоифага мансуб экан. Бундан ташқари, уч юзта қуйи мактаб, ўн битта кутубхона, йигирмадан ортиқ ошхона, шунингдек, беш-олтита қорихона ва қирққа яқин таҳоратхонанинг ҳам

мавжудлиги маълум бўлади. Сайёхнинг дўсти бундай кувончли маълумотлар беради: "Оламга тўрт юз олимни берган Бухоройи шариф шунчалик мустаҳкам илмий қувватга эга бўла туриб, эмди... оҳ! Буюк бадбахтлик билан иқрор бўламанки, ҳозир бу маърифат қуёшининг осмони, бу инсоният оламининг жаннати, бу фозиллар дунёсининг маъмур хонадони, бу маърифат оламининг дарсхонаси тараққиёт учун барча имкон ва воситаларга эга бўлса ҳамки, жаҳолатнинг асл макони, хорлик занжирининг асирлигича қоляпти. Тириклик учун барча зарур ашёларга эга бўлишига қарамай, ёқасини ажал панжасига топширмиш!" (113-бет)

Ҳамроҳ давом этиб, Бухоро амирлигидаги даҳшатли жароҳатлардан бирини очади: "Ҳа, икки юзта мадрасамиз бор. Уларнинг ҳаммаси тўрт милйўн тангага яқин вақфга эгалар. Фақат бу вақфларнинг ҳаммаси иккига бўлуниб, бир қисми "ҳаққи ул-тадрис" (ўқитиш ҳақи – Р.Ш.) номи билан дарс берувчиларнинг "ҳамият" чўнтагига киради. Иккинчи қисми эса, ҳужраларга қараб тақсимланганлари учун, ҳеч шубҳаланмай, бечора муллабаччаларнинг ҳалол ҳақларига, десак бўлар. Бадбахтликни кўрингки, ушбу ҳужраларни ҳам муфтилар, мударрислар ва бошқа давлатманд уламолар ўзларининг мулкларига айлантиришган. Зеро, муллаваччаларнинг вақф пулларини ҳам ўзларига олганлар. Ҳатто ҳужраларни ҳам ўн мингдан қирқ минг тангагача нархда сотмишлар..." (114 – бет)

Шундай қилиб, Амир Темур давридан шу вақтгача қанчадан-қанча олимларни етиштирганлиги билан мақтанувчи уламо Бухоро амирлигидаги мудҳиш шароитнинг бош сабабчиси бўлиб чиқади. У нафақат эски идора усулини қўллаб-қувватлаши, ҳар қандай янгиликка, ҳаттоки, "усули жадида" мактабларини очишга ҳам қаршилик кўрсатиши, балки мадраса, мактаб, кутубхона ва талабаларга ажратилган катта маблағни

"туя қилиши" билан ҳам Бухорони "жаҳолатнинг асл макони", "хорлик занжирининг асири"га ҳам айлантормоқда эди. Демак, "Мунозара"да айтилганидек, Бухородаги аҳволни танглаштирган асосий сабаб илмга бўлган рағбатнинг йўқлигидир.

Сайёҳ дўстининг Бухородаги бугунги вазиятдан маъюслангани ва ҳатто умидсизланганини кўриб, унинг диққат-эътиборини ўрта асрлар тарихига жалб этади: "Бугун бизни ўз ихтиролари билан, янги-янги ҳунарлари билан ҳайратда қолдираётган Оврўпанинг аҳволи ўрта асрларнинг бошларида ҳозирги аҳволимиздан ҳам бадтар эди. Аҳоли жоҳил ва мазлум, ҳоким ва руҳонийлари эса фожир ва золим эдилар. Руҳонийлари жуда кўп ерга эга бўлишиб (худди Бухоро ё Туркистондагидек! – Р.Ш.), ҳар бирларининг ўз байроқлари бор, боз устига пул ҳам зарб этар эдилар. Айримларининг мулклари эса бутун бир вилоят ерларича келарди. Ҳукумат кишилари уларнинг ерларига кириб, солиқ ололмаганлар... Фақат бугина эмас, улар ҳукумат ишларига ҳам аралашар, ўша даврнинг қирол ва императорлари ўзларини калисонинг муҳиблари, деб билишарди. Бирон бир амир ёки подшоҳ руҳонийларнинг гапларини икки қила олмаган" (118-119 – бетлар).

Фитратнинг Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган йилларида бу мадрасалардаги аҳволни яхши билганлиги ва ўрганганлиги шубҳа уйғотмайди. Бироқ шу муҳитда улғайган талабанинг Европа халқлари тарихидан бу қадар хабардорлиги ва билим бойлигидан ўз ўрнида фойдаланиши унга нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотади: "Мазкур пўпларнинг юритган ишлари, ҳаракатлари ҳам узоққа чўзилмаган. Унинг аср (исовий мингинчи йил) бошида Оврўпанинг айрим нуқталарида протестантлар мазҳабига мансуб махсус гуруҳлар майдонга чиққан. Улар 12-асрга келиб кенг миқёсда тарқалган ва жойларда ўзларининг гуруҳларини тузишиб, ўз уламоларига

қарши кураш бошлаганлар. Протестантлар Инжилни оддий халқ тилига таржима қилганлар, авом халқни илмга даъват этганлар (худди жаидлардек – Р.Ш.). Улар Инжилга қарши ҳар хил гап ва ишни қоралаганлар. Айтар эканларки, агар бизнинг уламомиз Ҳазрат Масиҳнинг ноиблари бўлишсалар, нега мунчалик мол-мулк тўплаганлар (Бухоро уламолари сингари – Р.Ш.)? Ҳақиқий уламолар ва Ҳазрати Масиҳнинг ноиблари пулга бунчалар ўч бўлмасликлари (Бухоро уламолари сингари – Р.Ш.), бир қултум сув ва бир бурда нонга қаноат қилишлари лозим эди. Наҳотки, бизни таркидунёчиликка даъват қилган кимсалар назру ниёзимиз ва тавбаларимиз эвазига мол-мулкимизга эгалик қилсалар! Биз ҳам худонинг бандаларимиз..." (119 – бет).

Фитрат, биринчидан, бу унутилаёзган ҳақиқат муаллифнинг ҳали талаба бўлишига қарамай, жаҳон халқлари тарихини, шу жумладан, Шарқ ва Ғарбнинг ўзаро муносабатларини пухта ўргангани, ақл ва заковати юксалгани, бинобарин, ўз ватандошларига миллий тараққиёт йўлини кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлганидан шаҳодат беради. Иккинчидан эса, модомики Шарқ, хусусан, Туркистон халқлари ўтмишда шундай тараққиёт босқичига кўтарилган, ва ҳатто, Ғарб халқлари улардан кўп нарсани олган эканлар, демак, бу халқлар ҳам яқин келажакда ўзларининг илгариги мавқеларини тиклашлари мумкин; фақат бунинг учун улар илм-фанга катта иштиёқ билан киришишлари лозим, деган асар ғояси муайян бир заминга эга, ишонарли ва ишонтирарли ғоя ўлароқ жаранглайди.

Ҳинд сайёҳи Бухоро бўйлаб саёҳат қилар экан, сарбозлар ва табиблар билан учрашади. Агар Сайёҳ Бухоро билан яқиндан танишиши жараёнида сарбозлар ҳақидаги бу ҳақиқатни кашф этган бўлса, ҳасталикка йўлиқиши туфайли ўз касб-кори бўйича ҳеч қандай билими бўлмаган, бинобарин, беморлар дардига малҳам бўлолмайдиган табибларга рўпара келади. XX аср

бошларида рус дўхтирларининг тиббий ёрдамига мурожаат этиш кофирлик ҳисобланган. Оддий халқ энг ночор ҳолга тушганида ҳам рус дўхтирларига учрашишни хаёлига келтирмаган. Шунинг учун Бухоро амирлиги ҳудудида турли касалликлар авж олган. Санитария ва гигиена талабларига риоя этилмаганлиги туфайли бу касалликларнинг хили йилдан-йилга камайиш ўрнига ортиб борган. Хуллас, "тиббий" жаҳолат Бухорони ичдан кемирувчи иллатга айланган. Сайёҳ рус дўхтири билан суҳбати чоғида Туркистоннинг тиббиёт масаласида энди Фарбдан ўрганиши ва амирликдаги вазиятни мутлақо ўзгартириш лозимлиги ғоясини олға суради. Бу ғоя четдан малакали, билимли дўхтирларни чақириш, Бухородаги мадрасалардан бирини тиббий мадрасага айлантириш, бухоролик ёшларни Европадаги тиббий марказларга ўқишга юбориш ва ҳар тўрт йилда маълумотли маҳаллий дўхтирлар авлодини тайёрлаш билан амирликдаги мазкур муаммони ҳал этишни ўз ичига олади.

Сайёҳ фақат Бухоро шаҳрини зиёрат қилиш билангина кифояланиб қолмай, Қарши беклигига ҳам йўл олади. У ерда яхши ва ёмон воқеаларни кўради. Аммо "Мунозара"даги Фарангидан фарқли ўлароқ, халқ ҳаётидаги ижобий ҳолларга эътиборни қаратади. Хусусан, Қарши ҳунармандларининг шу вақтгача жаҳон бозорида машҳур бўлган алачалари муносабати билан Фитрат бугунги кун учун ҳам аҳамиятли фикрларни ўртага ташлайди. Ҳинд сайёҳининг фикрига кўра, Европа халқлари агар бирор ишга қўл урсалар, шу ишларнинг ўн йил, йигирма йил, ҳаттоки, юз–икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутадилар; вақт ўтиши ва технологиянинг эскириши билан уни мунтазам равишда мукаммаллаштириб турадилар. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, ҳатто машҳур Қарши алачаларининг ҳам келажагини кўнгилдагидек, деб бўлмасди. Вақти келиб, бу

алачалар бозори ҳам инқирознинг чангалида қолади. Хуллас, бозорни хорижий савдогарларнинг моллари эгаллаб олади. Халқ ва мамлакат пули хорижга оқиб, мамлакатнинг миллий даромади пасаяди. Худди шу масалада Фитрат жадиждларнинг иқтисодий қарашлари моҳиятини белгиловчи фикрларни ўртага ташлайди. Мен шундай хулосага келдимки, *агар туркистонли хунармандлар, оврупалилар сингари, қўл меҳнатига асосланган корхоналарини доимий фабрикаларга айлантирмас эканлар, бир неча йилдан кейин уларнинг шарафли санъатидан ном-нишон қолмайди*" (таъкид муаллифларники).

Фитрат ана шу тарзда ўша давр учун ҳам, кейин ҳам ғоят муҳим бўлган иқтисодий муаммолар бўйича тўғри фикрларни ўртага ташлайди ва ҳатто юқоридагидек тавсиялар беради. У ана шу йўналишда фикр юритаркан, Қарши тупроғи арпа, буғдой, айниқса, тамакидан кўп ҳосил олиш мумкин бўлган замин эканлигини ва бу ҳолдан фойдаланиш лозимлигини қайд этади. Худди шу ерда Фитрат бугун биз фикр юритаётган "инсон омили" деган масалани кўтаради. *У бу масалани, бир томондан, агар Қарши ва Китобнинг бирон бир олача тўқувчиси Фарангистонда яшаганида зер-зеварга ботиши, агар Шаҳрисабз ерлари япон элида бўлганида уларнинг "зар экиб, зар ундиришлари" мумкин эканлиги билан тушунтиради* (таъкид бизники – Р.Ш.). Иккинчи томондан, Қуръондаги "Биз инсонни юксак қилиб яратдик", "Ер ва осмондаги барча нарсаларга сизларни ҳукм қилувчи, деб буюрдик", "Еру осмонда ҳар нима бўлса, сизларнинг буйруқларингизни бажарувчи қилиб тайинладик" сингари сўзларни келтириб, инсоннинг, чунончи, туркистонлик кишиларнинг ҳам ер юзидаги улуғ ва қудратли мавжудот эканини айтади ва уларда ўзларига нисбатан ишонч ҳиссини уйғотмоқчи бўлади.

Фитратнинг Туркистон аҳолиси ижтимоий фаоллигини уйғотиш, янги тарихий давр талабларига жавоб берувчи кишилар бўлиб улғайишида Қуръони карим оятларидан ўринли фойдаланиши ғоят муҳимдир. У янгилик душманлари томонидан келувчи қаршиликка шу йўл билан жавоб беришини, ўз ғоялари мусулмончилик асосларига зид эмас, балки улар билан ҳамоҳанг эканини намойиш этган.

"Сайёҳи ҳинди баёноти"да яна бир фикр юқорида баён этилган қарашлар билан муштарак хусусиятга эга. Бу - тижорат ва тижоратчилар масаласи. Бухорода тижорат кўнгилдагидек тараққий этмаган. Фитрат илгари сурган фикрга кўра, *ислом шариати тижорат ва давлатмандликни ман этган эмас, балки амр этган*. Унинг фикрича, жамиятдаги хайрли ишларнинг аксари давлатманд кишилар томонидан бажарилади. Масалан, кишилар намоз ўқийдиган масжид давлатманд кишилар туфайли қад кўтаради:

"Ажабо, ислом дини нега тижоратни қўллаган?- деб савол беради у ва бундай жавоб қайтаради. - Чунки, тижорат масаласи башариятнинг ҳаёт-мамот масаласидир... Лекин бизнинг давримизда бўладиган урушларнинг асл сабаби тижорат можароларидан бошқа нарса эмасдир. Масалан, тараққий қилган бир давлат ўз тижоратини кенгайтириш ниятида бошқа қолоқ давлат ерига борадир ва айрим имтиёзларга эга бўлиб, у мулкнинг йўлини ўз тижорати учун очадир... Агар бошқа бир кучли давлатда ҳам ўша вақтда тижорат ишлари юксалган бўлса, у ҳам ўз савдо миқёсини ҳимоя қилиш учун қарши томондан лашкар тортиб, урушга кирадир. *Шундай қилиб, икки буюк давлат бошқа бир кичик давлатнинг ерида тижорат равнақи учун лашкар тортадирлар*" (таъкид бизники – Р.Ш., 164-165 – бетлар).

Модомики, *тижорат ҳатто давлатлараро урушларнинг ва, эҳтимолки, Туркистонни босиб олишининг ҳам сабабларидан бири* эканини англатиб, бу борада шундай тавсиялар берадилар:

"1. Бегоналар ўзаро иттифоқ тузиш ва бирлашиш кучига эга, сизларда эса нифоқ ва бегоналик бор.

2. Бегоналарнинг ўз фабрикалари бор, сизда эса йўқ.

3. *Улар савдо илмини неча йил зўр бериб ўқизганлар ва биладилар, сизлар эса билмайсизлар"* (167 – бет).

Кўрамизки, тижорат масаласи ҳам илмга келиб тақалади. Демак, жадиदчиликнинг дастурий ғояларидан бири *маърифат-парварлик тижорат соҳасини ҳам ўз қамровига олади*. Фитрат бундай амалий тавсиялар берар экан, *"сизлар ўз фарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо илмини ўқитингиз,"* деб қайта-қайта такрорлайди.

*Тижорат – бойлик орттириш, пул топишдир*. Фитрат тижоратни шундай тушунади. Аммо шу билан бирга бойлик, унинг талқини бўйича, фақат тижорат ёрдамида орттирилмайди. *Бойлик орттиришининг йўллари кўп бўлиб, шулардан яна бири, Фитратнинг айтишича, ер ости бойликларини қазиб олиш, ускуна (завод ва фабрика)ларда уларни қайта ишлатиш ва бу маҳсулотлардан фойдаланишдир*. Касби геология каби аниқ фанлардан узоқ бўлишига қарамай, у Бухорога тегишли ерларда тилла, мис, темир, тошкўмир, лампа мойи ва бошқа захиралар борлигини яхши билади ва бу бойликлардан фойдалана оладиган ватандошлари йўқлигидан афсусланади.

Ана шу тарзда Фитрат ҳиндистонли Сайёҳнинг назари билан ўз ватанига қараш, ундаги ижобий ва салбий жиҳатларга эътиборни қаратиш орқали юртдошларининг замондан орқада қолганликлари, жаҳолат ботқоғига ботиб, аянчли турмуш тебратаётганларининг сабабларини очик-ойдин кўрсатади. Айни

чоғда ўз билими доирасида бу вазиятдан чиқиш учун эътиборга сазовор тавсияларни беради.

"Раҳбари нажот" ("Нажот йўли") асари жаҳидчиликнинг маънавий дастурига айланган дастлабки икки қиссани мантиқан тўлдиради, аввалги асарларда бадий талқин доирасида қаҳрамонлар руҳияти ва сажиясидан келиб чиқиб, айрим фикрларини тўла ифода қилолмаган бўлса, бу асарда Фитрат ўзини анча эркин тутди. Жамият, табиат ҳаётининг билимдони сифатида маънавий ҳаётнинг турли қирралари билан боғлиқ қарашларни ифодалайди. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи асар таркибида "чекиниш" деган ном билан алоҳида бир боб тартиб бериб, унда, жумладан, қуйидагиларни ёзади: "Чунончи, яқинда ("Ҳинд сайёҳи" деган рисолам нашр бўлгандан сўнг) Бухоронинг бир нечта муллаваччалари менга юборган мактубларида сўрабдилар: "Нега ҳамма аҳли илмни ўзингга душман қилаяпсан?". Бу саволдан мен таъсирланиб, ҳайрон қолдим. Шу учун муносиб мавқеъ борлигида, мен уларга аҳволларини баён қилишни хоҳлардим. Аввало, шуни арз қилайки, менинг ўзим бир камтарин толиби илмман. Фақат илм талаби борки, мулкимда бу ғариб меҳнатларимни ортиқ баҳолай олмадим, кўп кўрмадим ва ўзимни яна шу сарзаминга ташладим. Бас, мени илмнинг ва уламоларнинг душмани деб ҳисобламоқ катта хатодир. Аммо, илм толиблари менинг биродарларим ва ҳаммаслақларим. Мен ҳар куни улар орасида юриб, улар билан бирга таҳсил олдим. Бугун ҳам уларнинг тариқидан (йўлидан) четга чиққанам йўқ, зеро илм таҳсили билан машғулман. Дунёда бирорта виждон ва иймон соҳиби йўқки, ўз биродар ва ҳаммаслақларига бесабаб душманлик қилса. Бу чеккан фарёдларим ва уларга раво кўрган бу маломатларим ҳаммаси дўстлигимдандир"<sup>22</sup>. Муаллифнинг сўзбошисидан яна шу

---

<sup>22</sup> Фитрат. Нажот йўли (Раҳбари нажот). –Т.: Шарқ НМК, 2002. –Б.69.

нарсa маълум бўладики, XX асрнинг 10-йилларига келиб "Бухоро соҳиби қаламлари ҳам ҳаракатга келиб, тиришқоқликларини кўрсатиб, икки-учта фойдали китоб нашр қилдилар. Банда шуларнинг камтаринларидан бўламан. Бу навбат ҳам шу ахлоқия мажмуасини тартиб бериб, "Раҳбари нажот" деб номладим"<sup>23</sup>. Демак, муаллиф «ахлоқия мажмуаси» деб атаган асарида аввалги бадий асарларга ҳамоҳанг равишда мамлакатдаги аҳволни баён қилишга киришади. Мамлакатдаги тушкунлик ва жаҳолатнинг сабабини ахтаради ва ўз замонасининг илғор зиёлилари каби «тушкунлик ва хароблигимизнинг сабабларидан бири илмсизлик ва дангасалиқдир» деган хулоса билан бу каби иллатлардан қутилиш йўлларини қидиради. Бу йўлда "раҳбари нажот», яъни нажот сари етакловчи раҳбар сифатида Қуръони каримни билади ҳамда ўз қарашларини мана шу муқаддас илоҳий китобдан келтирилган ояти каримлар билан асослайди, Ҳадиси шариф ҳикматлари билан қувватлайди, лозим келганда, Имом Бухорий, Имом Ғаззолий асарларидан мисоллар келтириб, баён қилган мулоҳазаларини далиллайди. Тушкун ҳаётнинг сабабини «кули явмин баттар" (кун кунидан баттарроқдир), «хоҳиши илоҳий» деб билиб, ундан қутилиш сабабларини ахтармаётган жоҳил муллаларни кескин рад қилади, уларга қарши «...сиз бир-бирингизга бизга бу мусибат қаердан етди, дедингиз. Айт, Эй Муҳаммад, бу мусибат сизга ўзингиздан етди, Аллоҳ ҳар бир нарсага қодирдир» (Қуръони карим. Оли Имрон сураси, 165-оят) оятини келтиради ва сўзининг давомида Нисо сурасидаги бошқа бир ояти каримани келтириб, "Сенга етган яхшилик Аллоҳдандир, мусибат эса ўзингдан" эканлигини исботлайди. Фитратнинг умиди, унинг сўзларини "бу ҳам бир жадида, унинг сўзларига қулоқ солиш яхши эмас" қабилида қабул қилмайдиганлар ҳеч бўлмаса

---

<sup>23</sup> Юқоридаги асар. –Б.11.

Аллоҳнинг сўзлари (каломуллоҳ) бўлган Қуръони карим оятларини ва Ҳадиси Шариф ҳикматларини кўриб мутаассир бўлишидан умид қилади.

Фитратнинг нақлича, жамиятда икки турли кишилар бўлиб, уларнинг бири бу дунёда бахт-саодатли яшаш йўлларини ахтарадилар ва унга эришишга ҳаракат қиладилар. Иккинчи тоифа эса, биринчи гуруҳдагиларни инкор этгани ҳолда инсоннинг ҳақиқий саодатини у дунёда деб билади. Фитрат бу қарашдагиларнинг бирини ёқлаб, иккинчисини инкор қилиш йўлидан бормаган, аксинча, ҳар икки тоифа ҳам чекли мулоҳаза қилаётганини англатади. Унингча, бу дунё саодатини истаганлар тижорат йўлини тутиб, ўзининг фаровон яшашларини таъмин этади, у дунё саодатини истаганлар охират изтиробини билан ибодатга берилиб, дунёвий неъматлардан ўзини парҳез тутати. Бу хулоса ҳам Қуръони карим оятлари билан асосланади: "Баъзи одамлар Аллоҳ таборақ ва таолодан бу дунёни талаб қиладилар. Уларга охират саодати насиб қилмайди» (Қуръони карим. Бақара сураси, 200-оят). Бу ояти кариманинг кетидан яна ҳадис келади: «Сизлардан яхшиларингиз охиратини бу дунё учун тарк қилмаган ва бу дунёни охират учун тарк қилмай, оғирлигини бошқалар устига ташламайдиганидир".

Ҳақиқий инсон ва унинг яшашликдан орттирган тажрибаси ҳамда ҳаёт ғояси *икки дунё саодатидадир*. Бу олий саодатга эришиш учун биргина тижорат ва ибодат кифоя қилмайди, балки киши илм ва маърифат йўлини топмагунча икки дунё саодатига эришиб бўлмайди, деган хулосани асарнинг муқаддимасидаёқ ўзининг маънавий дастури сифатида баён қилади. Икки дунё саодатига эришиш учун эса илм сари (илмнинг ҳар икки жиҳати – дунёвий ва диний илмлар назарда тутилган) ҳаракат қилмоғи лозим, бошқа махлуқотларда эса бундай истиснод йўқ, бас, киши илм сари ҳаракат қилмас экан,

унинг бошқа махлуқлардан, яъни ҳайвондан фарқи йўқ. Икки дунё саодатини талаб қилган инсон ўзи ҳам ўша икки саодатга эришиш йўлларини ахтаради, уларнинг бири билан чекланган, албатта, иккинчисига ҳам эриша олмайди. Дунёни "мўъминлар дўзахи ва кофирлар жаннати» деб билган уламолар кишиларни илм сари рағбат қилиб, уларга диний ва дунёвий илмлардан сабоқ бериш ўрнига, танбаллик ва ҳаракатсизлик сари етаклайдилар. Яна шу сурада Фитратнинг ғоясини тасдиқлайдиган бир жиҳат борки, "унда нимаики талаб қилсалар топадилар" дейилмаган, балки "ўзларининг сайъ-ҳаракатлари эвазига топадилар" дейилган. Демак, инсоннинг ҳаёт ғояси мана шу икки дунё саодатига эришиш учун ҳаракат қилмоқдан иборат: "демак, одам умрининг самараси, яъни инсоннинг ҳаёт ғояси "саодати дорайн", яъни икки дунё саодати экан, кимки ўзини одамлар қаторидан деб билса, бу дунё ва охиратда ҳам ўзини бахтли ва тинч бўлиши учун ҳаракат қилиши лозим,... икки дунё саодатини талаб қилган инсонларгина комил инсонлардир"<sup>24</sup>.

Фитрат талқинича, икки дунё саодатига эришиш, яъни комил инсон бўлиш учун виждон амри билан иш тутган ҳолда қуйидаги ахлоқий вазифаларни бажаришлари лозим:

1. Вазифайи нафсия (нафс, шахсий вазифа).
2. Вазифайи оила.
3. Вазифайи инсония.

Буларни бир-бир таҳлил этишга киришган аллома, нафсоний қувватнинг уч жиҳатини белгилайди:

1. Ақлий қувват.
2. Шаҳвоний қувват.
3. Ғазаб қуввати.

Ақл қувватини ислоҳ этиш, тузатиш орқали киши ҳақни ботил (ёлғон, пуч)дан, эзгу ишни қабихликдан фарқ қилади. Шаҳвоний қувватни ислоҳ этиш орқали иффатга эришилади. Ғазаб қувватини ислоҳ этиш эса, шижоатга олиб келади. Инсон мана шу уч жиҳатни ўзида ислоҳ этсагина, у яна бир фазилатга эга

---

<sup>24</sup> Юқоридаги асар. –Б.22.

бўладики, буни олим "адолат" деб атайди. Шулардан келиб чиқиб, ахлоқ олимларининг ишларига таянган ҳолда Фитрат нафс фазилатини тўртга бўлиб талқин қилади. Булар: 1. Ҳикмат. 2. Ифбат. 3. Шижоат. 4. Адолат. Мана шу каби ахлоқий категорияларни ўрганиш ва таҳлил қилиш Фитрат асарининг мундарижасини ҳам белгилаган.

Асарнинг "Ақл" бобида шундай хулосага келадики, ақл илмдан қувват олади, агар у доимий суратда илм билан озиқланиб турмаса, сувсиз дарахтдай қуриб қолади. Илм олмоқ, демак, кишини ҳайвондан фарқлаган ақлини озиқлантириб турмоқдан иборат. Ақл орқали эришилиши лозим бўлган илмларни, муаллиф "ақлий илмлар" деб белгилаб, шахс камолотига хизмат қиладиган илмларни назарда тутди. Илмларнинг иккинчи нави эса, нақлий илмлар бўлиб, у диний ва дунёвий илмларга бўлинади. Шундай сўнг, Фитрат диний ва дунёвий илмларнинг таснифини беради.

Дастлаб, диний илмларга берилган таснифда Тафсир илми, Ҳадис илми, Фикҳ илми, Калом илми ва лисоний илмларни баён қилгандан сўнг нақлий илмлар таъриф ва таснифига ўтади. Фитрат таснифига кўра, нақлий илмлар тарихдан бошланади ва у ўз навбатида муқаддас тарих ва маданият тарихига ажралади. Маданият тарихи деб аталган жамият тарихи эса 1. Илм ва адабиёт тарихи. 2. Табиий тарих. 3. Сиёсий тарихдан иборат. Тарихдан кейин киши ўрганиши лозим бўлган нақлий илмлардан навбатдагиси жуғрофиядир. Фитратнинг география фани ҳақидаги қарашлари Беҳбудийникидан тўлароқ тарзда баён қилинган бўлиб, олим нафақат бу фаннинг вазифаси ва ўрганилиши керак бўлган манба ҳамда жабҳаларни белгилайди, балки ислом оламидаги машҳур географлар ҳақида маълумот беради. "Бу фан бизга керакми ё йўқми" деб иккиланаётган айрим уламоларга қарши география ва тарих фанларининг

ҳимояси учун Қуръондан қуйидаги оятни келтиради: "Эй мусулмонлар, албатта, сизлардан олдин қавмлар бўлган, ўрталарида қоида ва қонунлар бор эди, сизлар саёҳат қилинглари, пайғамбар сўзларига кирмаган қавмларнинг ҳоллари нима бўлганлигини кўринглари". Сўнгра эса, яна ақлий илмлар мундарижасига қайтиб, уларни шундай таснифлайди: 1. Табиий илм. 2. Риёзий илм. 3. Фалсафий илм. Табиий илмлар ўз навбатида 1. Табобат илми. 2. Таббий ҳикмат илми. 3. Наботот илми. 4. Ҳайвонот илми. 5. Маъданлар илмидан иборат. Аллома бу билан ақлий илмларнинг саноғи адо бўлмаслигини, фаранглари (европаликлар) табиий илмларни ўрганишдан биздан фарсахларча илгарилаб кетиш билан бирга улар кўплаб янги-янги табиий илмлар ихтиро қилганлигини ҳам англатади.

Фитрат бу каби фойдали илмларнинг таснифини беришидан мурод бизнинг ҳаммиллатларимиз шундай хилма-хил илмий имкониятлар борлигини англасин, ўз мамлакатлари ва миллатларининг равнақи йўлида хизмат қилишлари учун, аввало, ақлий ва нақлий билимларни эгаллашлари зарур эканини таъкидлаб ёзади: "Илм ўрганиш мусулмонларга шаръан ва ақлан лозимдир. Анвойи хил илмлар кўпдир ва дунёю охиратга фойда берадиган илмлардан таҳсил олмасак, икки Дуне саодатига эришиш мумкин эмас. Бас, саодати дорайн орзусида юрган ҳар бир миллат намояндаси бир-бирларига мадад берсинлар, илло, бусиз мақсадларига эриша олмайдилар. Ўз осойишталигини ғанимат деб билган, бировнинг ҳолига қарамайдиган, миллатига муованат ва мадад кўрсатмайдиган одамларнинг на қавми, на ўзи саодати дорайнга эришади"<sup>25</sup>. Фойдали илмнинг аҳамиятини мўминларга уқтириш билан уларни нафақат икки дунё саодатига чорлаш, балки миллатнинг юмушига сафарбар қилиниши ҳам назарда тутилган. Миллатнинг равнақи фақатгина илм-фан

---

<sup>25</sup> Юқоридаги асар, Б.70-71, 77.

билангина бўлмайди, балки унинг иқтисодий ҳаётини баркамол қилмасдан туриб, бу дунёда фаровонликка эришиш мумкин эмас экан, демак, саодати дорайннинг муҳим бир қисми бўлган инсоният маиший ҳаётининг етарли даражадаги таъминоти билан ҳам шуғулланишлари лозим, деган ўйга келади. Фитратнинг талқинича, миллатнинг равнақи маълум маънода унинг бойларига – сарватмандларига боғлиқ. Чунки, миллат аъзоларининг қарам ва саховати бўлмаса, у миллат равнақ топа олмайди. «Бошқача қилиб айтсак, қараму саховат миллатга мададдир» дейилиш билан бирга аллома келтирган ҳадиснинг мазмуни шундай: "Одам вафот этса, унга қилган уч амалининг савоби етиб туради: аввало, садақаи жорияси (кунда қиладиган хайру эҳсонлари)нинг савоби; фойдали илмининг савоби ва уни дуо қилувчи фарзанднинг савоби". Келтирилган ҳадисдан маълум бўлишича, саховатпеша бойларнинг етказган савоби ҳадисда ҳатто илм орқасида етишиши мумкин бўлган савобдан аввал келмоқда. Фитрат бу ҳол орқали ушбу мулоҳазани илгари суради: "...сахий ва қарампеша бойларнинг зикри олимларнинг зикридан ҳам олдин келган, бу ҳам улар улуғлигининг аломатидир. Ҳа, қарампеша бойлар улуғдирлар, уларнинг мартабалари бошқа одамларнинг мартабаларидан юқориқдир, зеро, миллатнинг ҳаёти, унинг интизоми уларнинг ҳимматларига боғлиқ. Агар бизнинг бойларимиз ҳам шу илоҳий амрларга амал қилиб, шундай шарафу саодатга ўзларини харидор қилсалар, шу кундан бошлаб ватанимиз ободлик йўлига, миллатимиз саодату осойиш томон қадам қўйган бўлар эди"<sup>26</sup>. Саховатнинг зидди бахилликдир, шунинг учун Фитрат саҳрватпешаликни улуғлаган жойда бахилликни қоралайди ва бу иллат миллатнинг нафақат бойларига, ҳатто фуқаро бўйнига тушган касаллик эканини очиқ англатади. Шу каби шижоат ва журъатсизлик, сабот ва ноўрин

---

<sup>26</sup> Ўша асар. - Б.84.

жасорат, ғазаб ва иффат, сидқ ва нифоқ, қаноат ва ҳирс каби ахлоқий тушунчаларнинг моҳиятини очиш билан бирга миллат аъзоларини ёмондан парҳез қилишга, эзгуликка эргашишга чақиради. Юқорида талаб этилган муродга эришиш учун инсон шахсий ҳаётида соғлом, иқтисоди таъминланган, ахлоқи солиҳ бўлиши лозимлигини уқтириб: инсон "баркамол бўлиши учун учта бошқа фазилатларга эга бўлиши керакки, улар мутаммима фазилатлар (қўшимча, зарурий – Р.Ш.) деб номланади. Булар: 1) сиҳат-саломатлик; 2) сарват (бойлик); 3) аҳли аёлдан иборат"<sup>27</sup>. Уларнинг ҳар бири олим томонидан изоҳланади, зарурий ҳикматлар орқали баён қилиниб, Қуръни карим оятлари ва ҳадис намуналари орқали далилланади. Сўнгра олим оила вазифасига батафсил тўхталадики, биз у ҳақда ўтган бўлимларда ўз таҳлил ва талқинларимизни баён қилдик.

Фитратнинг юқорида таҳлил этилган асарлари кўтарилган масалалар кўлами ва аҳамияти билан Туркистондаги жадиदчилик ҳаракатига янги йўналиш берди ва бу жадидчилик ҳаракатининг дастур ул-амалини яратди. Бундай асар жадидчилик ҳаракатининг бошқа арбоблари ижодида, айниқса, 1912 йилгача бўлган ижодида учрамагани учун Фитратни бу ҳаракатнинг Маҳмудхўжа Бехбудий билан бирга том маънодаги асосчиси, дейишимизга асос беради.

Орадан ўн йил ўтгач, Бухоро амирлигидаги сиёсий ва ижтимоий вазият ҳам кескин ўзгариб, амирликнинг метин деворлари нурай бошлади. Шундай шароитда амирга бирдан-бир мухолиф куч – "ёш бухороликлар" ҳаракати ўз сафларини қайта қуришга киришди. Янги Марказий қўмита мавжуд тарихий шароитдан келиб чиқиб, ташкилотнинг амалий дастурини ишлаб чиқишни ўз олдига бирламчи вазифа сифатида қўйди.

---

<sup>27</sup> Ўша асар. -Б.122.

1918 йил январида Фитрат томонидан тузилган "Бухорода ислохот лойиҳаси"ни "ёш бухороликлар" Марказий қўмитаси муҳокамасига топширди. Бухорода ҳуқуқий давлатни барпо этиш, ўрта асрлардаги шарқона зулм ва зўравонликка асосланган тузумни Европа тарзидаги маърифатли монархия билан алмаштириш, меҳнаткаш аҳолининг фаровонлиги ва маданий даражасини ошириш йўли билан Бухорони сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан мустаҳкамлаш эди.

"Бухоро ислохоти лойиҳаси"ни кузатиш шундан шаҳодат берадики, Фитрат "Ёш бухороликлар" ҳаракатининг дастуруламалини тузиш ва Бухородаги мавжуд тузумни ислоҳ этиш масаласига, биринчи навбатда, халқ оммаси манфаатини кўзда тутган ҳолда киришган. У ёзувчи сифатида меҳнаткаш халқ оммаси ҳаётини, дард ва ташвишлари, орзу ва умидларини яхши билганлиги учун, биринчи навбатда, шу халқ оммасининг ҳаётини ўзгартириш ва яхшилаш чораларини ахтарган. Шунинг учун ҳам у ўз лойиҳасида деҳқончилик масалаларига катта эътибор берган. Ҳатто лойиҳани ҳам давлат тузилиши масаласидан эмас, балки қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ ислохотдан бошлаб, барча экинзор ерларни уч гуруҳга – вақф ерлари, хусусий ерлар ва давлат ихтиёридаги ерларга ажратган.

Лойиҳадаги муҳим аҳамиятга молик масалалардан бири солиқ масаласидир. Худди шу нарса амирликда халқ оммасининг қашшоқлашишига сабаб бўлгани учун Фитрат солиқ масаласига эътибор бериб, солиқнинг бир қатор янги қоидаларини ишлаб чиққан. Чунончи, лойиҳага кўра, меҳнаткашлар оммаси ва давлатга қарашли ерлардан кам солиқ олиниши назарда тутилган. Бу Фитратнинг солиқ масаласида, биринчи навбатда, халқ оммасига маълум имтиёзлар яратиш, иккинчи томондан, шу вақтгача катта имтиёзлардан фойдаланиб яшаётган кишиларга келаётган текин фойда йўлини тўсиш ва,

учинчидан, шу кимсалар ҳисобидан давлат хазинасини тўлдириш истагидан келиб чиққан.

Лойиҳадаги иккинчи муҳим ғоя деҳқончилик ва қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ. Фитрат халқ ва мамлакатнинг иқтисодий муаммоларини бартараф этиш ва фаровонликка эришишнинг асосий йўлини қишлоқ хўжалик маҳсулотларини кўпайтиришда кўрган. Бунинг учун у экин майдонини кенгайтириш ва деҳқончилик ишларини мукаммаллаштиришни лозим, деб билган. Фитратнинг ердан фойдаланиш, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга қаратилган таклифлари бу билангина чекланмайди. У ирригация ишларини ҳам эътибордан қочирмай, Зарафшон суғориш тизимидан тўғри фойдаланиб, сувнинг Бухоро ва Самарқанд вилоятларида тўғри тақсимланиши, Амударёдан ирригация мақсадида фойдаланиш борасида ҳам катта амалий аҳамиятга молик ғояларни илгари сурган.

Лойиҳадан катта ўрин олган вақф масаласида Фитрат Бухорода ҳукм сурган ўзбошимчалик ва суиистеъмол қилиш ҳолатларини назарда тутган ҳолда вақфдан тушган маблағнинг соврилиб кетмаслиги учун махсус нозирлик тузишни, вақф мулки, дўконлари, ошхона ва кутубхоналарни шу нозирлик тасарруфига ўтказиш ва барча даромадни мазкур комиссарлик қошидаги хазинада марказлаштириш ғоясини олға сурган. Шунда, унинг назарида, хазинадаги капиталдан тушган фойда ҳисобига янги мактаб ва мадрасалар, кутубхона ва етимхоналар, касалхона ва камбағаллар учун ошхоналар очиш мумкин бўлади.

Лойиҳада молия, маъмурий бўлиниш масалалари Фитрат эътиборидан четда қолмаган. Бухорода темир йўлни ривожлантириш мақсадида Темир йўл нозирлиги тузилади ва бу нозирлик айни вақтда тоғ-кон саноати билан ҳам шуғулланади.

Бухоро Халқ Совет Республикасининг бўлажак маориф нозирлиги лойиҳада мактаб ва таълим масалаларига ҳам махсус эътибор қаратган. Лойиҳада келтирилишича, аҳоли ўртасида маориф ишларини ривожлантириш учун Маориф нозирлигини ташкил этиб, барча вилоятларда хазина ҳисобидан икки босқичли халқ мактаблари ва олий ўқув юр்தларини очиш, бу мактабларни ўқувчилар билан таъминлаш, барча турдаги мактаблар учун дастурлар ишлаб чиқиш ва бу мактаблар устидан назорат олиб бориш ишлари мазкур нозирликка юкланади.

Нозирлар Кенгаши, лойиҳага кўра, қуйидаги ўнта нозирликдан ташкил топади:

1. Ер ишлари нозирлиги.
2. Вақф ишлари нозирлиги.
3. Ҳарбий ишлар нозирлиги.
4. Молия нозирлиги.
5. Ички ишлар нозирлиги.
6. Адлия нозирлиги.
7. Милиция нозирлиги.
8. Темир йўл ва тоғ-кон саноати нозирлиги.
9. Маориф нозирлиги.
10. Ташқи ишлар нозирлиги.

Лойиҳада қайд этилишича, Россия ва бошқа давлатлар билан ташқи алоқага доир масалалар бўйича Нозирлар Кенгаши раисининг ўзи шахсан шуғулланади.

Фитрат ушбу лойиҳани тузганидан кейин кўп ўтмай, большевиклар Қўқонда барпо этилган Туркистон Мухторият ҳукуматини қонга ботирдилар. Фитрат, агар Туркистон аҳолиси улуғ мақсад йўлида бирлашмаса, уни шундай фожиа кутишини биларди. Шунинг учун ҳам Фитрат "Юрт қайғуси" деб номланган бир неча шеър ва сочмалар ёзиб, ватандошларини

истиклол учун курашга чақирди. Агар биз бу шеърӣ асарларга теран назар ташласак, уларда Фитратнинг китобхоннинг, аниқроғи, ватандошларининг эътиборини қуйидаги масалаларга тортмоқчи бўлганини кўрамиз:

1. Ватаннинг она каби муқаддаслиги, уни қутқариш фарзанднинг бурчи эканлиги.

Онам! Сени қутқармоқ учун жонми керакдир?

Номусми, виждон би́ла имонми керакдир?..<sup>28</sup>

2. Она-Ватаннинг аянчли бир аҳволда эканлиги.

"Ётсам тушумда, уйғонсам ёнимда, кўз юмсам миямда, кўз очсам қаршимда мунгли бир хаёл келиб турадур! Бу бир хотун хаёли... Бир хотунки, эғнида бир кийим йўқ. Бош-аёғлари яланғоч, тирсакларигача қоп-қора лойқадан ботган, бакирурга товуши, қутилурга кучи қолмаган!..

...Оҳ... Билдим... билдим... Англадим!

Сен менинг Ватанимсан, Ватанимнинг мунгли хаёлисан..."

3. Фарзанднинг она-Ватансиз яшай олмаслиги.

"... Эй муқаддас Ватанимнинг хаёли, кетмай тур, айрилма.

Ёнимда, кўзларимда, юрагимда, виждонимда қол, кетма.

Туроним, сендан айрилмоқ – менинг учун ўлимим.

Сенинг учун ўлмоқ – менинг тириклигимдир".

4. Туроннинг бир вақтлар улуғ ва қудратли давлат бўлганлиги.

"Эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!..

Эй Чингизларнинг, Темурларнинг, Ўғузларнинг, Отиллаларнинг шонли бешиклари!..

Дунёни "урҳо"лари билан титратган йўлбарс юракли болаларинг қани? Ер тупроғини кўкларга учиратирган тоғ гавдали ўғлонларинг қани?.."

---

<sup>28</sup> Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент, 2000. – Б. 31. Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинган.

5. Ватанни озод қилиш йўлида Амир Темур руҳидан мадад сўраш.

"Улуғ ҳоконим! Турклик шарафи таланди.

Биламан, шу чоғда сенинг тўлқунли денгизларга ўхшаган юрагинг мен каби юраксиз бир ўғлингнинг шу кўринишидан нафрат қиладир...

Эй арслонлар арслони!

Менинг ёзуқларимдан ўт,

Мени қўлимни тут,

Белимни боғла, муқаддас фотиҳангни бер!"

6. Ватанни озод этиш учун онт ичиш.

"Қоф тоғлари йўлимда тушса,

Тамуғ оловлари қаршумдан чиқса, яна сен сари кетарман.

Устимга илонлар эмас, шайтонлар қўшини келса,

Оёғимга занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари сорилса, яна сен сори кетарман,

Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкулса,

Зулм чўлининг темир тиконлари кўзларимга кирса, яна сени қутқарарман..."

Фитрат ватанпарварлик ғоялари билан тарихнинг ўзбек халқи учун бурилиш нуқталаридан бирида ватандошларини бирлашиб, она-Ватаннинг ҳур ва озодлиги учун курашга чақирди. Фитратнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари, жадид маърифатпарварларининг ижтимоий қарашлари заминида халқ ва Ватан озодлиги ҳамда миллий тараққиёт ғоялари ётади, десак, адолатдан бўлади.

## ҲИНДИСТОН МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ ВА ПРЕМЧАНД ИЖОДИ

Ҳиндистон заминидан асрлар давомида кўплаб машҳур ва атоқли сўз санъаткорлари етишиб чиққан. Бу халқнинг шоир ва адиблари томонидан яратилган асарлар Ҳиндистоннинг ўзидагина эмас, балки дунёнинг кўплаб мамлакатларида ҳам қадрланмоқда ва севиб ўқиб келинмоқда. Жумладан, Ўзбекистонда ҳам ҳинд адабиёти катта қизиқиш билан кузатиб борилади.

Янги ҳинд адабиёти XIX асрнинг биринчи ярмидан бошлаб янгича шароит ва йўналишда ривожланиш йўлига кирди. Бунгача ҳинд адабиётида ҳам бошқа адабиётларга хос бўлган шеърият ҳукмрон эди. Янги ҳинд адабиёти даври бошланиши билан эса наср жонланиб, тез ривожлана борди ва XIX асрнинг ўрталарига келиб алоҳида йўналиш сифатида шаклланди. Ҳиндистонда ҳинд адабиёти XIX асрнинг охирларига келиб энг илғор ва етакчи адабиётлардан бирига айланди.

Ҳинд адабиётини юксак чўққиларга кўтариб, бутун дунёга танитган адиблардан бири кўп қиррали ва ниҳоятда бой ижод соҳиби Премчанддир.

Ўз даврида Премчанд адабий майдонга янги турдаги қаҳрамон образини олиб чиқди. Унинг асарларида, асосан, оддий деҳқон образи намоён бўлади. Уни ҳинд қишлоқ ҳаётини тараннум этувчи романчилик асосчиси деб ҳам аташади. Унинг асарларида аёллар, қариялар, бевалар, ишчилар, паст табақа вакиллари, фақир одамлар, мажруҳлар, шунингдек умидсиз, ожиз “кичик” одамлар дарди, машаққатли ҳаёти, орзу-умидлари, армонлари тасвирланган<sup>6</sup>. Шу сабабли Премчанд асарларида персонажлар нутқининг хилма-хиллиги яққол кўзга ташланади.

---

<sup>6</sup> Бросалина Е.К., Донченко С.С., Кокова и др. Очерки истории литератур Индии (X-XX в.в.). – СПб., 2014. – С. 115–116.

Премчанд асарларида анъанавий ҳинд образи талқин қилинади. Асарларда асосан оддий халқ ҳаётидан олинган муаммолар ёритилади. Унинг роман ва ҳикоялари кенг омма учун мўлжалланган бўлиб, оддий халқ дардини куйлайди. Шу сабабли асар тили оғзаки нутққа имкон қадар яқин, содда, равон. Шу билан бирга адабий анъаналарга содиқ, ҳинд маданий хусусиятларини ўзида жамлаган<sup>7</sup>. Премчанд асарлари бутун дунёда ҳинд халқи, ҳинд маданиятини тараннум этувчи рамз сифатида танилган. Ўзбек тилига унинг қатор асарлари билвосита ва бевосита таржима қилинган ва ўзбек китобхони томонидан илиқ кутиб олинган.

Ўзбекистон Республикасининг Ҳиндистондаги биринчи мухтор элчиси С.Мирқосимов билан бўлган суҳбатимизда: “Ўтган асрнинг 1950-60 йилларида Премчанд асарлари таржимаси ўзбек радиосида ўқиб эшиттирилар эди. Ҳиндистон ҳақидаги илк тасаввуримиз, ҳиндий тилига, ҳинд маданиятига бўлган қизиқишимиз айна Премчанд асарлари таъсирида пайдо бўлган”, – деб таъкидлаб ўтдилар.

Премчанд Ҳиндистондаги зиддиятларга бой бўлган даврда ҳиндий ва урду адабиётида танқидий реализм жанрида ижод қилишни бошлаб берган адиб ҳисобланади.

Таниқли ҳинд ёзувчиси бизга Премчанд таҳаллуси билан маълум. Унинг асл исми – Дҳанпатрай Шривастав. 1880 йилнинг 31 июлида Банорас яқинидаги Ламҳий қишлоғида дунёга келган. Унинг отаси оддий почта ходими, онаси эса касалманд бўлгани сабабли уйда эди. Премчанд 7 ёшлигида онасидан, 15 ёшида эса отасидан айрилган.

Ёзувчи ҳаётининг илк давларида жуда кўп қийинчиликларга дуч келади. Қашшоқлик ва очлик унинг илм олишга бўлган иштиёқини енга олмайди. Жуда катта машаққат

---

<sup>7</sup> Ўша ерда.

билан ўрта мактабни якунлайди. Узоқ муддат мактабда, сўнгра нашриётда фаолият кўрсатади. Бешафқат ҳаёт мактаби унинг фикрларини янада сайқаллайди, аниқ мақсади томон олға юришга ундайди.

Дҳанпатрайнинг илк ҳикояси 1907 йилда Ҳиндистоннинг “Замана” газетасида чоп этилган. Унинг илк таҳаллуси Навабрай бўлган, аммо ҳикоялари сиёсий жиҳатдан хавфли ҳисобланиб, чоп этиш тақиқлаб қўйилган. Шундай бўлса-да, у ижод қилишдан тўхтатмади ва Премчанд таҳаллуси билан асарларини ёзишни давом эттиради.

Премчанд ижоди ўзбек ўқувчилари томонидан қизиқиб ўрганилади. Академик шоир Ғафур Ғуломнинг 10 жилдли “Асарлар” тўпламининг 8-жилдидан ўрин олган “Атоқли ҳинд ёзувчиси Премчанднинг ҳаёти ва ижоди” номли, “Ўзбекистон миллий энциклопедия”сининг 7-жилдига киритилган Премчанд ҳақидаги мақолалари ҳам ёзувчи ижодини ўрганишда муайян аҳамиятга эга<sup>8</sup>.

Премчанд XX асрнинг реалист ёзувчиларидан, Ҳиндистон Миллий Озодлик Ҳаракати иштирокчиларидан эди. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Премчанд ғоялари ўзбек жаҳидчилик ҳаракати намояндаларига яқин. У реализм ва танқидий реализм услубида ҳиндий ва урду тилларида ижод қилган. Ёзувчи асарларидаги соддадил инсон образи, унинг ҳаётда чеккан машаққатлари ўзбек китобхонини бефарқ қолдирмайди. Асарларининг мавзуси асосан қишлоқ ҳаёт тарзи бўлиб, унинг мақсади хўрланган, содда қишлоқ одамлари тасвири орқали миллат дардини очиб бериш эди. Премчанд яратган образларни биз ўзбек деҳқонига ҳам ўхшатишимиз табиий, чунки меҳроқибат, бағрикенглик, соддалик тушунчалари қайси тилда

---

<sup>8</sup> Ғ. Ғулом. Атоқли ҳинд ёзувчиси Премчанднинг ҳаёти ва ижоди. Асарлар. 8-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом.номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976; А. Иброҳимов. Премчанд. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 7-том – Тошкент: Ўзб.Мил.Энц.Дав. нашриёти, 2004.

янграмасин, қайси халқ мисолида талқин этилмасин, барча уни бирдек ҳис қила билади.

Премчанд 1936 йилнинг 8 октябрида 56 ёшда вафот этди, унинг асарларида эса мангу яшаб қолди.

Премчанд ижоди жуда бой ва сермахсулдир. Ёзувчи ижодий ҳаёти давомида 13 та роман ва повесть, 300 га яқин ҳикоялар ёзган.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, илгари ёзувчининг жуда кўп асарлари асосан рус тилидан ўқилган. XX асрнинг биринчи ярмидаёқ Премчанднинг рус тилида «Семь лотосов» тўплами (1917), «Приют» («Севасадан» 1918), «Обитель любви» («Премашрам» 1922), «Арена» («Рангбхуми» 1925), «Поле битвы» («Кармабхуми» 1932), «Ратный путь» («Самар ятра» 1932) тўплами, «Жертвенная корова» («Гўдан» 1936) каби номлар билан таржима қилиниб чоп этилган. Роман ва ҳикояларни рус тилига М.Антонова, В.Балин, Ю. Лавриненко, И.Рабинович каби катор моҳир таржимонлар ҳиндий ва урду тилларидан ўгирганлар. XX асрнинг иккинчи ярмидан сўнггина ёзувчи асарлари бевосита ҳиндий ва урду тилларидан таржима қилина бошланди. Бу давргача асарлар билвосита, яъни воситачи тил орқали ўзбек китобхонига етказилар эди.

Премчанднинг роман ва ҳикояларини ўзбек тилига Р.Муҳаммаджонов, А.Файзулло, Ш.Толипов каби таниқли таржимонлар таржима қилишган. Ҳозирги кунгача ёзувчининг "Қисмат" (урду тилида "Гўдан", 1962), "Нирмола" (1967), "Нажот" ("Ғабан", 1976), "Жанг майдони" (1985), "Фидойи" (2003) асарлари ўзбек тилига ўгирилган. Шунингдек, "Севги инъоми" ("Вардан" – тўғри таржимаси "Инъом") романи Амир Файзулло таржимасида "Жаҳон адабиёти" журналининг 2009 йил 2–3-сонларида чоп этилди.

Ёзувчи романлар билан бирга кўплаб ҳикоялар ҳам яратган. Уларнинг бир нечтаси ўзбек тилига ҳам таржима қилинган. Жумладан, "Ювошлик" (1955), "Қамоқ" (1958) ҳикоялари "Шарқ юлдузи" журналича чоп этилган. 1962 йилда "Ёш гвардия" нашриётида "Меҳригиё" ва 1975 йилда "Адабиёт ва санъат" нашриётида "Бир келин ҳикояси" каби ҳикоялар тўпламлари нашр қилинган. Премчанднинг бир қатор ҳикоялари ҳинд ёзувчиларининг ўзбек тилига таржима қилинган асарлар тўпламларидан ҳам жой олган. Жумладан, "Ҳинд ҳикоялари"(1955), "Қизил гуллар" (1956) тўпламларидан Р.Тагор, Мулк Раж Ананд, Яшпал каби таниқли ҳинд ёзувчилари қаторида Премчанд ҳикоялари ҳам ўрин олган.

1958 йили "Ҳиндистон ёзувчиларининг ҳикоялари" номли тўплам ўзбек китобхонларига тақдим этилди. Тўпламга Премчанд, К.Чандар, Хўжа Аҳмад Аббос, Яшпал, Разия Сажжод Заҳир, Дҳум Китту каби ёзувчиларнинг ҳикоялари киритилган. Шунингдек, 1977 йилда нашр этилган "Оташ нафаслар" китобига Амир Файзулло таржимасида "Нажот йўли" ва "Икки ҳўкиз" ҳикоялари киритилган ва улар "Чироқ ёнар тун бўйи" (2006) асарлар тўпламида қайта чоп этилди.

"Нажот" ва "Севги инъоми" романи Премчанд ижодининг ёрқин намунаси ҳисобланади. Мазкур асарларда ўзбек ўқувчиси учун жуда қизиқарли маълумотлар ҳам мавжуд. Ҳинд халқининг миллий байрамлари, урф-одатлари, миллий ўзига хосликлари ушбу асарда чиройли талқин этилган. Ўз навбатида, таржимада таржимон ҳам ўзбек тили бойлигидан имкон даражасида фойдаланган. Ўзбек тилининг бойлиги асарни янада чиройли ва сермазмун бўлишига хизмат қилган, шунинг учун ҳам асар таржимасини тўлақонли бадий таржима десак, хато қилмаймиз.

## ХУЛОСА

XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган Россия истилоси Марказий Осиё халқларининг нафақат жонини олибгина қўймай, сиёсий-иқтисодий қарамликни уларнинг бўйнига осмоқчи бўлди, ўлка халқларини маънавий қашшоқликда тутиб туриш учун қатор ижтимоий-сиёсий тадбирларни амалга оширди. Бундай мустамлакачилик ҳаракатига қарши Марказий Осиёда юзлаб халқ ҳаракатлари, исёнлар ва қўзғалонлар уюштирилди. 1892 йилги вабо исёни, 1898 йилги Андижон қўзғалони, 1916 йилги Туркистон халқларининг умумий ҳаракати воқеалари шулар жумласидандир. Бироқ ҳар бир исён ва қўзғалондан сўнг вазият юмшаш ўрнига Чор ҳукумати томонидан реакция авж олган, қўзғалон ва исён қатнашчилари қатағон қилинган, турли йўллар билан халқнинг энг улуғ зиёлилари қатли омга тортилган. Шўролар даврида ҳам бу ҳолат давом этиб, 1929, 1937-38 йиллардаги қатағонлар ўшандай реакция ҳаракатнинг давомлари эди.

Маълумки, мустамлакачилик даврида халқни иқтисодий жиҳатдан ночор аҳволда ушлаб туриш учун халқ устига турли-туман қонунсиз солиқлар солинган, Марказий Осиёга маданият келтиришини ваъда қилинган темир йўллар ўлка халқларининг моддий бойликларини ташиб кетишга мослаштирилган. Мустамлака халқларини бошқаришни осонлаштириш, уларни доимий истибдод занжирида сақлаш учун истилонинг турли йўллари ишлаб чиқилган. Улардан энг „самарали“си мустамлака халқларини руслаштириш сиёсатидир. Бу сиёсатнинг турли кўринишлари мавжуд бўлиб, улар рус-тузем мактаблари орқали, „Туркестанские ведомости“ газетаси орқали, мусулмонларни насронийлаштириш орқали ва бошқа воситалар билан халқнинг маънавий дунёсига дахл қилинган.

Ушбу сиёсатнинг кўзга яққол ташланган воситаларидан бири *Тил мужодаласи* бўлиб, ўлка халқларини ҳеч қандай этник асосга эга бўлмаган сартлар номи билан аташ орқали, маҳаллий халқнинг тилини ҳам сарт тили деб аташ русум бўлган. Бу билан Марказий Осиё халқларининг азалий икки тилли (турк ва форс) қавмларининг ҳар бирига баравар таъсир этиб, миллий тилни имкон қадар расмий истеъмолдан сиқиб чиқариб, унинг ўрнига давлат ва расмий идора тили сифатида рус тилини барқарорлаштиришга уруниш бўлган.

Россия мустамлакаси қаршисида унга қарши жиддий курашга чоғланган ҳаракатлардан бири жадинчилик эди. Жадинчилар ўзларининг сиёсий платформасини аниқ белгилаб олган ҳолда мустамлакачиликка қарши очик курашга бел боғладилар. Қарамликнинг асосий сабабларидан бири халқнинг жаҳолати, маҳаллий подшо ва раҳбарларнинг иккиюзламачилиги, хоинлиги эди. Шунинг учун жадинчилар дастлаб ўз раҳбарларини тартибга солиш йўлидан бормоқчи бўлдилар (масалан, Амир Олимхонга муносабатда), лекин иш бу билан битмагач, ўз амирларига қарши қуролли қўзғалонлар уюштиришгача бориб етдилар. Жадинчиларнинг сиёсий платформаси конституцион монархия бўлиб, дастлаб мана шу идора усули орқали мамлакатни бошқариш мумкин деган фикрга келганлар. Сўнгра эса бунга сиёсий йўл билан мустақиллика эришишнинг имкони бўлмагач, қаршилиқнинг бошқа доситаларини ҳам ишга солдилар.

Жадинчиларнинг 1916 йил воқеаларига муносабатининг ўзи уларнинг сиёсий ҳушёр, нафақат мамлакат ичкарасидаги воқеаларга, балки ўлкадан ташқаридаги воқеаларга муносабат билдиришга тайёр фаол курашчи бўлиб етишганини кўрсатади. 1917 йил Февраль воқеаларига муносабат жадинчиларнинг сиёсий платформасидаги муҳим қарашлардан биридир. Чунки

жадидчилик моҳият эътибори билан империячиликка қарши бўлгани барчага аён ҳақиқат. Шундай экан, уларнинг империяни енгган, Романовлар сулоласининг ўрнига Муваққат ҳокимиятни тавсия этган кучларга хайрихоҳ бўлмасликлари мумкин эмас эди. Шундан келиб чиққан ҳолда, Туркистон ва Бухоро жадидчилари Февраль инқилобига хайрихоҳлик билдирганларини уларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларидаги муҳим нукта сифатида баҳолаш мумкин.

Жадидчиларнинг даврнинг энг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеаларига муносабати матбуот орқали, уларнинг турли хил нашрларда билдирилган фикр-мулоҳазалари асосида кечган. Шундай экан, давр матбуоти нафақат жадид адабиётининг ойнаси ёки адабий манбаи, балки мамлакатда кечган катта-кичик воқеаларга муносабат билдириш минбарига ҳам айланди. Жадид адабиёти эски мумтоз жанр ва турлар орқали жаҳон билан баробар одим ташлаши мумкин эмас эди. Айниқса, XX аср бошларида вужудга калган жадид матбуоти жадидчилар учун ҳам тарғибот минбари, ҳам англатиш воситаси, ҳам янги шакл ва жанрларни барқарор қилиш омилига айланди.

Жадид адабиёти адабий турларнинг деярли барчасида янгилик тарафдори бўлиб чиқдилар. Туркистон адабиёти тарихида аввалдан мавжуд бўлмаган драматургия адабий тур сифатида вужудга келди ва театр жадид адабиётининг маънавият масканига айланди. Жадидчи шоирлар мумтоз шеърят учун асос ҳисобланган аруз вазнини ислоҳ қилиш орқали бармоқ ва эркин вазнларда шеър тартиб беришни адабий русумга киритдилар. Натижада бутун XX аср ўзбек шеърятининг тараққиётига сабаб бўлган миллий вазн – бармоқ тизими шаклланди. Жадид адабиёти насрда янгилик ахтарди, у Европа типигади романларни адабиётга олиб кириш орқали реалистик наср анъаналарини шакллантиришга эришдилар.

Жадидлар XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистоннинг Чор мустамлакасига айланиши ва Туркистон халқлари ачинарли аҳволининг ижтимоий илдизларини таҳлил этиб, биринчи навбатда таълим тизимини ислоҳ қилиш ва халқ оммасини маърифатлаштириш лозим, деган қарорга келдилар. Улар назарида, Туркистондаги мавжуд тарихий шароитни ўзгартиришнинг бирдан-бир йўли маърифат ўчоқларини барпо этиш ва халқ оммасининг кузини маърифат нурлари билан ювиш эди. Агар маърифат ўзбек халқи ва маданияти тарихининг аввалги давларида халқ оммасини билимли қилиш воситаси бўлиб хизмат қилган бўлса, жадидлар маърифатдан ижтимоий курул сифатида ҳам фойдаланмоқчи бўлдилар. Улар шу мақсадда усули жадид мактабларини очишга катта эътибор бердилар. Усули жадид мактаблари, улар назарида, бир томондан, давр талабларига жавоб бермай қолган эски мактаб ва мадрасаларнинг, иккинчи томондан, маҳаллий ёшларни руслаштириш вазифасини ўз олдига қўйган рус-тузем мактабларининг ўрнини секин-аста эгаллаши ва ёшларни ўз бағрига мумкин қадар кўпроқ тортиши лозим эди.

Шунинг учун ҳам жадидчилик, энг аввало, янги типдаги мактабларни очиш, таълим тизимини ислоҳ этиш ишлари билан бошланди. Улар назарида, Туркистондаги мавжуд тарихий шароитни ўзгартиришнинг бирдан-бир йўли маърифат ўчоқларини барпо этиш ва халқ оммасининг кўзини маърифат нурлари билан очиш эди. Халқни жаҳолат ботқоғидан кутқаришнинг бирдан-бир ва асосий йўлини маърифат деб ҳисоблаганлари учун рус-тузем мактабларига қарши “усули жадида” мактабларини очиш орқали бошланғич таҳсилдан олий мадрасага қадар таълим тизимини ислоҳ қилмоқчи бўлдилар. Мактаб, мадраса тизими учун янги ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмалар, бадий асарларга жуда катта эҳтиёж туғилди.

Шунинг учун ҳам жаид адабиёти, биринчи навбатда, маърифатчилик ғояларини ўз зиммасига олди. “Усули жаида” мактаблари учун ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмаларни тузишда муаллифлар ўқувчиларни қисқа муддатда саводли қилишдан ташқари, шарқона ахлоқ ва одоб руҳида тарбиялаш, фаннинг турли соҳалари, жумладан, табиий фанлар бўйича билим бериш, айниқса, ер юзидаги бошқа мамлакатларнинг табиати, давлат қурилиши, маданияти, шунингдек, бу мамлакатларда яшовчи халқлар тўғрисида тасаввур беришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар. Шу нуқтаи назардан Маҳмудхўжа Беҳбедий, Мунаввар қори, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат ва бошқалар томонидан тартиб берилган дарслик ва ўқув қўлланмалари ана шу икки томонлама вазифани ҳам ўз зиммаларига олди.

Уларнинг фикрига кўра, маърифатлашган халқ яқин келажакда ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун, Ватан ҳурлиги ва мустақиллиги учун курашиши ҳам лозим эди. «Усули жаида» мактаблари, улар назарида, бир томондан, давр талабларига жавоб бермай қолган эски мактаб ва мадрасаларнинг, иккинчи томондан, маҳаллий ёшларни руслаштириш вазифасини ўз олдига қўйган рус-тузем мактабларининг ўрнини секин-аста эгаллаши ва ёшларни ўз бағрига мумкин қадар кўпроқ тортиши лозим эди.

Туркистон жаидчилиқ ҳаракатининг шаклланишида халқаро алоқалар муҳим аҳамиятга молик бўлди. Беҳбудийнинг Яқин Шарқ мамлакатларига қилган сафари, Қозон, Нижний Новгород, Москва, Петербург сингари Россиянинг марказий шаҳарларига бориши, Фитратнинг Туркияда бир неча йил бўлиши нафақат бу ёзувчилар, балки, умуман, ўзбек жаидчилари ижтимоий-сиёсий ва маърифий қарашларининг шаклланишига катта таъсир ўтказди. Ўзбек жаидчилиги ўз

тарихининг биринчи босқичида, асосан, маърифий оқим сифатида намоён бўлган ва бу даврда жадинларнинг таълим ислоҳоти билан боғлиқ қарашлари тўла шаклланган бўлса, кейинги даврда уларнинг маърифий ғоялари миллий тараққиётнинг бошқа муҳим ва долзарб масалалари билан бойиди.

Жадидчилар миллатнинг маънавий юксалишида оиланинг муҳим тараққиёт маскани деб билдилар ва фарзанд тарбиясига дастлабки масъул шахс ота-она бўлиб, уларнинг хонадорлик вазифаси нафақат ўз оилалари олдидаги, балки жамият олдидаги масъул вазифа эканини англатмоқчи бўлдилар. Фитрат «Оила ва оилани бошқариш тартиблари» асарида мусулмон оиласи асосланадиган маънавий омиллар, оила аъзоларининг бурчлари, фарзанднинг ота-она ва ота-онанинг фарзанд олдидаги ҳуқуқу вазифаларини кўрсатиб бера олди. Ана шунинг учун ҳам ушбу китоб нашридан сўнг оила ва уни бошқариш тартиблари ҳақида ўнлаб мақола ва рисоалар пайдо бўлди. Саид Ахрорийнинг рисоласи бир қанча мақоалардан ташкил топган бўлиб, муаллиф ҳар бир мақолада оиладаги илк тарбиянинг аҳамиятини босқичма-босқич англатиб борди. Оила тарбияси нафақат жамият тарбияси, балки миллат ва халқ тарбияси эканлиги бутун жадид адабиётида алоҳида мавзу сифатида ишланди. Оиланинг ижтимоий, ҳуқуқий ва маънавий асослари жадидчилар томонидан қанчалик изчил белгиланган бўлса-да, кейинги асрларда ўзбек халқининг ижтимоий ва маърифий юксалиши учун дунёвий билимларни эгаллаш билан бирга оила маънавиятини шакллантириш ижтимоий заруратга айланди.

Жадидчилик ҳаракатининг сиёсий раҳбарларидан бири Маҳмудхўжа Бехбудийнинг фаолияти ўзининг ҳар бир қирраси билан жадидчилик ҳаракатининг ривожланишига ҳисса қўшди ва Бехбудийнинг ўзи Миллий истиқлол назариётчиларидан бири

сифатида танилди. Маҳмудхўжа Бехбудий ўзининг 1905-06 йиллардаги фаолияти ва расмий ташрифлари вақтида Туркистон жадиличлик ҳаракатини бошқа ўлкалардаги бундай ҳаракатлар билан боғлашга хизмат қилди. "Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий" асарида нафақат жаҳон мамлакатлари, балки ўша мамлакатларнинг сиёсий тузуми ва парламентлари ҳақида маълумот бериб, кишиларни демократик давлатчилик асослари билан таништирди.

М.Бехбудий 1907 йилда Россия 3-Давлат Думаси йиғилишида кўриб чиқиш учун тайёрлаб, Исмоилбек Гаспралига тақдим этган "Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси"да Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларини белгилаб берди. "Саёҳат хотиралари" 1914 йилдан бошланган саккиз ойлик сафарнинг ўзига хос кундаликларидан иборат бўлиб, биз бу хотиралар орқали атоқли маърифатпарварнинг шахси, дунёқараши тўғрисидагина эмас, муаллифнинг феъл-атвори, инсоний фазилатлари ҳақида ҳам тасаввур ҳосил қиламиз. Ўз мамлакатини озод ва обод кўриш истагида хорижий юртларда кузатган фалсафий мушоҳадаларидан хабар топамиз. «Саёҳат хотиралари»нинг энг эътиборли нуқталаридан бири Истанбулда Бехбудийнинг Исмоилбек Гаспрали билан учрашуви ва Туркистоннинг келажаги ҳақидаги мулоқотидир. Бехбудий буюк жадиличининг маслаҳатларига қулоқ тутиб, Туркистоннинг келажаги ҳақида ўз мулоҳазаларини ва кузатишларини баён қилади. Бехбудий "Аъмолимиз ёинки муродимиз" деган мақоласида халқнинг хонавайрон бўлишига сабаб бўлган омилларни таҳлил этиб, тўй ва маъракалар каби маросимлар Туркистон аҳли учун ҳам иқтисодий жиҳатдан қимматга тушаётгани, ҳам уларнинг маънавий юксалишига ва маданий турмушига тўсиқ бўлаётганини асослаб берди.

Фитратнинг сиёсий фаолияти мадрасадаги талабалик йиллари ёки Истанбулдаги таҳсил давридаёқ бошланган. Бу йиллар Фитратнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари кенгайди, аввалига бир форсигўй шоир сифатида қалам тебратган бўлса, энди турк юртининг улкан муаммоларидан баҳс қилувчи алломага айланди. Туркияда чоп қилинган «Мунозара» асарида Фитратнинг «усули жадида» борасидаги маърифий дастури акс этган бўлиб, унга кўра илм толиби қисқа 5-6 йил ичида диний ва дунёвий илмларни пухта эгаллаб, олими замоний бўлиб етишиши керак. Бунинг учун эса янги усулдаги мактаблар тизими жорий қилиниши, мадрасалар ислоҳ қилиниши ва бир қатор ислоҳотлар ўтказилиши керак. «Ҳинд сайёҳининг баёноти» асари хорижий сайёҳнинг Бухородан олган таассуротлари эмас, балки унинг реал аҳволини англатиб, қутулиш чораларини ахтаришдир. Ана шу жиҳатдан бу асар XX аср бошларидаги Бухоро ҳаётига сиёсий айбнома сифатида янграйди.

Даврнинг шиддати жадинлардан сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини кундан-кунга янада шакллантириб ва ривожлантириб боришни тақозо этар эди. Шунинг учун жадинлар Туркистоннинг мухторият сифатидаги келажаги ҳақида, бу давлатнинг сиёсий тузилмалари, фуқароларнинг инсоний ҳуқуқлари, сўз эркинлиги ва демократик жамият қурилишининг бошқа муҳим масалалари устида бош қотира бошладилар. Жадинчилар 1917 йил февралидан кейин шу даврда пайдо бўлган "йигирмага яқин" ташкилот ва партияларга аъзо бўлиб кириб, ягона сиёсий кучни ташкил этиш ўрнига мана шу турли ташкилот ва фирқалар ичига сингиб, ҳатто кези келганда, ўз маслакдошларига ҳам қарши курашдилар.

"Шўрои Ислом" ташкилоти ташаббуси билан ўтказилган қурултой кун тартибига Муваққат ҳукуматга муносабат,

Россиядаги идора қилиш усули тўғрисида, Туркистонда дин ва шариат муассасалари, урушга муносабат, жабҳа ортида хизмат қилувчилар ҳақидаги масала, "Шўрои Ислом"ни ўлка миқёсида бирлаштириш масаласи, "Шўрои Ислом"нинг ижроия қўмиталарга муносабати ва бошқалар масалалар қўйган сиёсий тадбир даражасига кўтарилди. Ўлка мусулмонлар шўроси шу пайтгача тарқоқ ҳолда яшаб келган, бир-бири билан ўзаро боғланмаган мусулмон жамиятлари, қўмиталари ва иттифоқларини бирлаштиришни назарда тутиб, "Шўрои Ислом", "Равнақ ул-ислом", "Мирваж ул-ислом", "Муаллимлар жамияти", "Талабалар жамияти" сингари жамоат ташкилотлари мусулмон депутатлари вилоят, уезд ва шаҳар шўроларига бирлашишлари лозим кўрилди. 1917 йил февраль-октябрь ойларида пайдо бўлган тарихий имконият натижасида "миллий мухторият" ва "ҳудудий мухторият" шаклидаги давлат қурилиши тизими ҳақида баҳслар давом этди. Ниҳоят, бу жараён Туркистон Мухторият ҳукуматининг Қўқонда "ҳудудий мухторият" шаклида барпо этилиши билан ўз якуини топди.

Туркистон федералистларининг "Турк адами марказият" деб номланган партияси тузилиб, Туркистон, Қозоғистон, Бошқирдистон ва Кавказ учун миллий-ҳудудий мухторият, Волгабўйи ва Қрим татарлари, шунингдек, Ички Россия мусулмонлари учун эса миллий-маданий мухториятни талаб этувчи ташкилот юзага келди. Заки Валидий Тўғон асарларида жадинчилар партияси сифатида тилга олинган ушбу партия дастурида мужассамланган давлат ва жамият қурилишига оид қарашлар жадинчилар дунёқарашининг ҳар томонлама кенгайгани ҳамда назарий баҳслардан амалий ишларга киришганини намойиш этди.

Жадинларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида мустақил Туркистон давлатини қуриш билан боғлиқ режалар қайсидир

маънода бир оз ибтидоийроқ шаклда акс эта бошлаган. Бу ҳол жадидларнинг амалий ҳаракатларида сиёсий хушёрлик намуналарини кўрсатиб, керак бўлган вақтда вазият талаби билан кураш тактикаларини ўзгартириш орқали 10-йилларнинг сўнггидаги курашларда ўз аксини топган. Жадидчиларнинг Туркистон Мухторият ҳукуматини ташкил этишларида қибланома ўлароқ хизмат қилган маромномалари илғор Европа давлатларининг тажрибалари билан бирга Туркистон халқларининг миллий манфаатлари, орзу ва умидларини тўла ҳисобга олган эди.

Туркистоннинг миллий мустақиллик учун кураши тарихида «Миллий иттиҳод» партиясининг ўрни ва роли алоҳида аҳамиятлидир. Ташкилотнинг Мунаввар қори раҳбарлигидаги Тошкент, Заки валидий раҳбарлигидаги Бухоро ҳамда Намангон бўлимларининг фаолияти кучли бўлиб, улар миллий истиқлолга эришишни ўзларининг қатъий платформаларига айлантирган эдилар. Туркистон жумҳурияти Марказий Ижроия қўмитаси ва Халқ Комиссарлар Совети Давлат тили ҳақида махсус буйруққа асосланган ҳолда давлат тили ҳақидаги Низомни тасдиқлайди. Унга кўра «жумҳуриятнинг Марказ қўмитаси мамлакатда яшовчи ҳар бир миллатга, керак ул сон жиҳатидан нақадаргина оз бўлмасин, ўзининг она тили ила фойдаланурға ихтиёр беради» ва Туркистон Мухтор жумҳуриятида Давлат тили сифатида туркий тил қабул қилинади. Мамлакат сиёсий ҳаётидаги воқеалар давр адабиётида ўз аксини топди. Ҳар бир воқеага ҳамоҳанг тарзда яратилган кўплаб бадий ва публицистик асарлар қаторида Туркистон мухторияти мавзуси юртнинг Фитрат, Чўлпон, Ҳамза каби пешқадам шоирлари асарларининг мағзи бўлиб қолди. Бу асарлар ўзбек халқининг истиқлол йўлида ташланган дадил

қадамларидан бири сифатида Туркистон мухториятига бўлган муносабатини ҳам ифода қилар эди.

Ҳинд адабиётини юксак чўққиларга кўтариб, бутун дунёга танитган адиблардан бири кўп қиррали ва ниҳоятда бой ижод соҳиби Премчанддир. Премчанднинг асарларида, асосан, оддий деҳқон образи намоён бўлади. Унинг асарларида оддий одамлар дарди, машаққатли ҳаёти, орзу-умидлари, армонлари тасвирланган. Премчанд асарларида ҳиндий тилининг жозибаси ва ўзига хос жиҳатлари яққол кўзга ташланади.

## МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.

Айний С, Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, М., 1926.

Айний С. Таърихи инқилоби Бухоро. -Душанбе: Адиб, 1987. –80б.

Аъзамхўжаев С. Туркистон бирлиги учун (Мустақиллигимиз тарихидан саҳифалар). – Т.: Фан, 1995. – 15 б.

Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. – Т.: Маънавият, 2000. – 167 б.

Алексеев П.А. Қўқон автономияси. –Т.:Ўздавнашр, 1931. – 76 б.

Алимова Д.А. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 24 б.

Алимова Д.А. Жади́дчи́лик мустамлака даври тарихчиси талқинида // Ўзбекистон янги тарихи: янги нигоҳ. Жади́длар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. – Т.: 1998. – 96 б.

Алимова Д.А. Жади́дчи́лик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жади́длар тафаккури // Жади́дчи́лик, ислоҳот, янгилашниш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. – Т.: 1999. – 35-52 б.

Алимова Д., Рашидова Д. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг тарихий тафаккури. – Т.: Академия, 1999. – 54 б.

Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Бўлинганни бўри ер (Хотиралар), Т., 1997.

Беҳбудий М. Танланган асарлар / Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар: Б.Қосимов. – Т.: Маънавият, 1999. – 280 б.

Брагинский И. О природе среднеазиатского джадидизма в свете литературной деятельности джадидов. - // Из истории таджикской

и персидской литературы. – М.: 1972. – С. 437-460.

Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига қарашлар // Масъул маҳаррир Н.Каримов. – Т.: Маънавият, 2001. – 12 б.

Болтабоев Ҳ. Фитратнинг илмий мероси. –Т.: Фан, 1996. – 128 б.

Болтабоев Ҳ. Қатағон қилинган илм.–Т.:Ҳазина, 1996.– 92 б.

Вахидов Х. Просветительская идеология в Туркестане. – Т.: 1979. – 155 б.

Долимов У. Исҳоқхон Иброт. – Т.: Шарқ, 1994. – 114 б.

Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. (Даврий тўплам, №1). Т.: Университет, 1999. -218 б.

Жалолов А., Ўзганбоев Х. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни.- Т.:Фан,1993. -116 б.

Зиё Саид. Танланган асарлар. -Т.:Адабиёт ва санъат, 1974. - 163 б.

Зиёев Х. Тарих - ўтмиш ва келажак кўзгуси. - Т.: Адабиёт ва санъат, 2000. - 288 б.

Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. - Т.: Шарқ, 1998. - 480 б.

Зиёев Х. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. - Т.: Шарқ. 2001. - 448 б.

Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати. - Т.: Адабиёт ва санъат, 2000. - 178 б.

Иброҳимов А. ва бошқалар. Ватан туйғуси. - Т.: Ўзбекистон, 1997. - 439 б.

Иброҳимов А. Премчанд. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 7-том – Тошкент: Ўзб.Мил.Энц.Дав. нашриёти, 2004.

Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана. Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. - Т.: Фан, 1996. - 83 б.

Каримов Н. Абдулҳамид Чўлпон. - Т.: Фан, 1991. - 84 б.

Каримов Н. Чўлпон. – Т.: 1991.

Каримов Н. Чўлпон. Маърифий роман. –Т.: Маънавият, 2004. - 312 б.

Лунин Б.В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность (конец XIX - начало XX вв.). – Т.: АН УзССР, 1962. – 344 с.

Лунин Б.В. Средняя Азия в научном наследии отечественного востоковедения: Историографический очерк. - Т.: Фан, 1979. - 182 с.

Мавлоний Э. Туркистонда 1905-1907 йиллардаги революция. - Т.: Қизил Ўзбекистон, 1955. - 36 б.

Мамажонов С. Бизнинг Чўлпон. – Т.: 1997.

Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик). Халқ. конф. материаллари. - Т.:Маънавият, 2001. -144 б.

Маҳмудов Ғ. Жадид адабиётида миллий истиқлол мавзуи. - Т.: Ўзбекистон, 1999.- 112 б.

Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. - Т.: Университет. 1993. - 135 б.

Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Олий ўқув юртлари учун дарслик. –Т.: Маънавият, 2004.

Мўминов И.. Избранные произведения.- Т.: Узбекистан, 1976. -382 б.

Мўминов И. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан. – Т.: 1960. – 270 б.

Мунаввар Қори Абдурашидхонов. Танланган асарлар – Т.: Маънавият, 2003. - 302 б.

Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон. Мунаввар қори ва бошқалар. - Т., 1992. - 136 б.

Ражабов Қ. Жадидлар - истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамолари // Ўзбекистон тарихи; янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. - Т.: 1998. - 96 Б.

Ризаев Ш. Жадид драмаси. - Т.: Шарқ, 1997. - 320 б.

Саъдий А. Ўзбек буржуа адабиёти (XIX-XX аср). – Т.: Ўзадабийнашр. 1934. - 221 б.

Тоғаев Т. Ашурали Зоҳирий – жададчилик ҳаракатининг фаол курашчиси // Ўзбекистоннинг янги тарихи концептуал-методологик муаммолари. - Т.: Академия, 1998.-360 б.

Турдиев Ш. Международные связи туркестанских джадидов и политика правящих властей в 1910-1917 гг. // Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик): мавзусидаги халқаро конф. материаллари .- Т.: 2001- Б.48- 53

Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости // Колл. авт. Р.М.Абдуллаев, С.С.Агзамходжаев, И.А.Алимов и др. / - Т.: Шарқ, 2000. -672 с.

Туркистон жадидчилиги ва истиқлол муаммолари (илмий мақолалар тўплами) – Самарқанд, 1996.- 56 б.

Тўлаков И. Чўлпон маҳорати. – Андижон, 1997.

Фитрат А. Танланган асарлар: 1-2 жилд. / Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи: Ҳ.Болтабоев; – Т.:Маънавият, 2000.– 206 б.

Фитрат А. Чин севиш: Шеърлар, драмалар, мақолалар / – Т.: Адабиёт ва санъат, 1996. – 256 б.

Фитрат А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари / Тарж. Ш.Воҳидов. – Т.: Маънавият, 1998. – 112 б.

Чўлпон А. Адабиёт надир? – Т.: Чўлпон, 1994. – 240 б.

Чўлпон А. Гўзал Туркистон. Шеърлар / Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Дўстқораев. – Т.: Маънавият, 1997. – 128 б.

Чўлпон А. Яна олдим созимни. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – 576 б.

Чўлпоннинг бадий олами. – Т.: 1994.

Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. – Т.: Ёзувчи, 1994. – 48 б.

Шарафиддинов О. Чўлпон. – Т.: 1991.

Шарафиддинов О. Истиклол фидойилари. – Т.: Шарқ, 1993.

Эрназаров Т. Туркистон вақтли матбуоти (1870-1924). – Т.: Ўздавнашр, 1959. – 147 б.

Қосимов Б. Жади́дчи́лик // Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. – Т.: 1993. – Б. 19-21.

Қосимов Б. Жади́дчи́лик ва янги ўзбек адабиёти // Марказий Осиё XX аср бошида ислохотлар. Янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жади́дчи́лик, мухторчи́лик, истиқлолчи́лик). – Т.: Маънавият, 2001. – Б. 74-76.

Қосимов Б. Исмоилбек Гаспирали. – Т.: Мерос, 1992. – 48 б.

Қосимов Б. Маслакдошлар (Бехбудий, Ажзий, Фитрат). – Т.: Шарқ, 1994. – 160 б.

Қосимов Б. Мунавварқори Абдурашидхонов // Буюк сиймолар, алломалар (3-китоб). – Т.: Мерос, 1997. – 144 б.

Қосимов Б. Излай-излай топганим. – Т.: 1983.

Қуро́нов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. – Т.: 1997.

Қуро́нов Д. Жади́дчи́лик ва янги ўзбек адабиётининг шаклланиши. – Андижон, 1999.

Ғулом Ғ. Атоқли ҳинд ёзувчиси Премчанднинг ҳаёти ва ижоди. Асарлар. 8-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом.номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.

Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар (давра суҳбати материаллари). – Т.: Эльдинур, 1998. – 96 б.

Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар (даврий тўплам, №2). – Т.: Шарқ, 1999. – 208 б.

Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар (М.Хайруллаев таҳрири остида). – Т.: Ўзбекистон, 1995. – 240 б.

Ўзбекистоннинг янги тарихи. – Т.: Шарқ, 2000. – 560 б.

Ғаниев И. Фитрат. Ўтиқод. Ижод. – Т.: Камалак, 1994. – 152 б.

Ғаниев И. Фитратшунослик. – Бухоро, 1995.

## МУНДАРИЖА

|                                                                            |     |
|----------------------------------------------------------------------------|-----|
| Мозийга бир назар .....                                                    | 4   |
| Эътиқод ва ижод уйғунлиги .....                                            | 22  |
| Маҳмудхўжа Бехбудий – истиқлол учун курашчи                                | 32  |
| Абдурауф Фитратнинг Миллий уйғониш ва<br>истиқлол ҳақидаги қарашлари ..... | 57  |
| Ҳиндистон миллий озодлик ҳаракати ва Премчанд<br>ижоди.....                | 95  |
| Хулоса .....                                                               | 100 |
| Мавзуга оид адабиётлар .....                                               | 111 |

**Рустам Шарипов, Нилуфар Ходжаева.** Миллий озодлик ғоялари шарқ маърифатпарварлари талқинида – Т., ТДШУ, 2022. – 116 бет.

Қўлингиздаги монография жаҳон адабиёти ривожига муносиб хисса қўшган айрим шарқ ва ғарб мутафаккирлари, шунингдек уларнинг ғоявий издошлари бўлган Туркистон жаидчилиқ ҳаракати намояндалари ижодининг бадиий-ғоявий кўлами, ижодкор шахсияти, уларнинг фуқаровий позицияси ҳамда бадиий-эстетик қарашлари ўртасида мавжуд бўлган уйғун жиҳатларни тадқиқ этишга бағишланган.

**Масъул муҳаррир:**

филология фанлари доктори, профессор, Академик

**Наим Каримов**

**Тақризчилар:**

филология фанлари бўйича фалсафа доктори

**Хайрулла Ҳамидов**

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

Тил, адабиёт ва фольклор институтининг катта илмий  
ходими, филология фанлари номзоди

**Эргаш Очилов**

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Кенгашининг 2021 йил 25 ноябрдаги 4-сон мажлиси  
қарори билан нашрга тавсия этилган

© Р.Шарипов, Н.Ходжаева

© Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2022.